

ЎЗБКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АВАЗОВ Э.Х. АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГНИНГ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТИ

Термиз - 2018

Муаллиф: Иқтисод фанлари номзоди,
доцент Авазов Э. Х

Тақризчилар: Тарих фанлари доктори, профессор С.Н. Турсунов

Иқтисод фанлари доктори О Қ. Хатамов

Мазкур илмий оммабоп рисолада улуғ саркарда ва давлат арбоби, бобокалонимиз Амир Темур ҳамда темурийлар сулоласи давридаги иқтисодий сиёсатнинг эволюцион ривожланиши, унинг ўзига хос хусусиятлари, тамаддунида тутган ўрни ва унга қўшган ҳиссаси ёритиб берилган. Ушбу илмий оммабоп рисола мамлакатимиз иқтисодий таълимотлар тарихига қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Кириш

Инсоният тарихида шундай даврлар борки, унда буюк ишларга тайёр миллатлар, ўзининг етакчилари бошчилигида, тарихнинг муайян қисқа босқичларида минг йилларда қўлга киритиш мумкин бўлган натижаларга эришганлар. Айнан ана шундай даврлар инсоният тарихига шу миллатга мансуб буюк кишиларнинг ўчмас номини битади, жаҳон маданиятини бойитади, умумбашарий тараққиётга катта ҳисса бўлиб қўшилади. Темур ва Темурийлар даври худди ана шундай, мўғул босқинчиларидан озод бўлган халқимизнинг миллий даҳоси энг юксак чўққига кўтарилган даврдир. Бу давр илм-фани халқимизнинг соҳибқирон Темур бошчилигида озодликка эришган ва мустақилликни сақлаш ҳамда мустаҳкамлаш учун амалга оширган буюк ишларининг ифодасидир. Бу халқимизнинг марказлашган давлат тузиш, миллий давлатчилигини тиклаш ва барқарор қилиш, мустақил яшаш орзуларининг ушалган давридир. Темур ва Темурийлар каби илм-фан, маданият ва санъатни, фалсафа ва адабиётни нозиктаб тушунган ҳолда давлатнинг иқтисодий салоҳиятига бевосита эътибор бериб унинг такомиллашига катта ҳисса қўшган. Амир Темур давлат тепасига келгач дастлаб режали равишда қурултойлар ўтказишга эътибор берди. Бу қурултойларда барча шахзодалар, бош амалдорлар, маъмурий раҳбарлар, ҳарбий бошлиқлар ва зодагонлар иштирок этиб мамлакатнинг кечиктириб бўлмайдиган хўжалик ва ҳарбий ишлари муҳокама қилиниб, мамлакат ва давлат учун ҳаётий муҳим қарорлар қабул қилинган. «...Давлату салтанат уч нарса билан - мулк, хазина ва лашкар билан тикдир» — деб таъкидланган Амир Темур. Бу эса, Темур даври иқтисодиётида давлатнинг бошқаруви роли ошиб борганлигини билдиради. Темур давлатини бошқариш тизими ҳам жуда қизиқарлидир. Бошқариш ишини жуда мустаҳкамлаш мақсадида салтанатида девон деб аталмиш ҳукмат идорасини ташкил этди. Амир Темур дунё савдогарлар туфайли обод бўлади, деб ҳисоблаган ва бинобарин янги йўллар, савдо иншоотларини бунёд этиш учун ката маблағ сарф этган. Айнан Амир Темур даврида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари, Европанинг олис юртлари –Испания, Франция ва Англия билан иқтисодий муносабатлар кенгайиб борган. Амир Темур ва Темурийлар даврида солиқ тизимига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, Амир Темурнинг “Темур тузуклари” асарида мамлакатнинг солиқ тизими ҳақида қимматли маълумотлар берилган. У асарда молижиҳот, ихрожат, бож, сармушар, хонамушар қўналға, шилон пули, жон солиғи, пешкаш каби солиқ турлари ҳақида маълумотлар бериб ўтилган. Темур ва темурийлар давридаги солиқлардан асосийси хирож бўлиб, ўн икки формада аҳолидан йиғиб олинган. Биринчидан, ҳосилнинг бир қисмидан натура холида олинса, иккинчидан, маълум бир майдоннинг ҳажмига қараб пул формасида олинади. Н.Махмудовнинг фикрича, ўша

даврда хирож соф пул формасида аҳолидан тўпланган. Гофуров ўзининг «Гаджики» асарида бу масалага бошқачарок фикр билдирган. Унинг айтишича, хирож кўп ҳолларда натура холида йиғилиб, миқдори пул билан белгиланган. Шундан келиб чиққан ҳолда Марказий ҳокимият хазинасига пул формасида тушган.

Халқдан ортиқча миқдорда солиқ йиққан мансабдорлар жазоланган, баъзан эса солиқлар нормасидан ортиқчаси деҳқонларга қайтариб берилган. Давлат шох маълумотларига кўра хирож миқдори ҳосил улушидан эмас, балки маълум ер ҳисоби ҳисобидан олинганлиги ҳайд этиб ўтилган.

Деҳқон мулк ерлари фонди 16 асрда қисқарган бўлса ҳам, баъзи имтиёзларга бўлган хўжаликлар мавжуд эди. Муғуллар давридагига нисбатан деҳқон мулк ерлари давлат хазинасига оз миқдорда солиқ тўлардилар.

Бу солиқлар йиллар ўтиши билан ўзгариб бурган бўлсада ўз аҳамиятини йўқотмаган. Масалан, “Молужихот” солиғи ҳозирги кунда олинадиган ер солиғи ҳисобланади. Фақат у солиқнинг олинш шаклида бироз ўзгаришлар бўлди. Темурийлар даврида ер солиғи пул ёки натура кўринишида олинган бўлса, ҳозирги кунда эса фақат пул кўринишида олинмоқда. Бундан ташқари Амир Темур даврида олинг солиқлардан “Бож” солиғи ҳам ҳозирги кунда ҳам амалда қўлланиб келмоқда. Биламизки, бож солиғи қўшни давлатларнинг савдогарлари томонидан чегарадан ўтаётган вақтда тўланган. Ҳозирги даврда ҳам бу солиқ давлатлар томонидан келишилган ҳолда жорий қилиниб келинмоқда. Амир Темур иқтисодий сиёсатда оддий халқнинг манфаатлари, турмуш тарзи, ҳуқуқ ва бурчларини инобатга олган ҳолда оқилона иқтисодий-сиёсат юритганлиги бугунги кунда ҳар бир раҳбар учун дастуриамал вазифасини ўтаб келмоқда.

1.Амир Темур давлати иқтисодий сиёсатининг барпо этилиши ва эволюцияси.

Чуқур ўзгаришлар ҳаётимизга кириб келаётган, дунёқарашимиз, мафкурамиз туб ислоҳ қилинаётган даврда, айниқса, давлатчилигимизнинг янги босқичи амалга оширилаётган вазиятда ҳамда сермазмун ва бой тарихимизда иқтисодий қарашларни ўрганиш орқада қолмоқда. Жаҳонга маълум бўлган Ф. Кене, У. Петте, С. Сисмонди, Шарль Фюре, Сен Симон, Адам Смит, Д. Рикардо билан тенглаша оладиган ва улардан олдин етук иқтисодий қарашларга эга бўлган, алломалар ўтган бўлсада, биз уларга эътибор бермай келар эдик.

Шунинг учун бизнинг мавзу Ўрта асрда яшаб ўтган буюк давлат арбоби, йирик саркарда, тенги йўқ салтанат раҳбари Амир Темур иқтисодий сиёсатига бағишланган.

Чунки ўрта асрлар тарихида такрорланмас улкан ўрин олган Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир ўз даврида жуда улкан империя тузди. Ўз империясини шарқдан то Хитой деворига қадар, шимолдан Москвага қадар, ғарбдан ўрта ер денгизи қирғоқларига қадар, жанубдан Миср чегараларига қадар кенгайтди. Амир Темур ўзининг 35 йиллик ҳукмронлик даврида 27 та давлатни бир империяга бирлаштира олди. Шундай катта майдонни ягона марказда бўйсундириши учун мустақам давлат аппарати, кучли бошқарув тузилмаси, беками кўст таъминланган интизомли кўшин ва юксак даражада иқтисодий ривожланган мамлакат хўжалигига эга бўлди. Амир Темурга бу ишларни амалга ошириш учун 16 йил керак бўлди. У Мовароуннахр ҳукмдори деб тан олинган 1370-йилдан то 1386-йилгача мўғул хонлигидан мустақил кучли марказлашган давлат тузиш йўлида курашди. Амир Темур ва темурийлар ҳақида асар ёзган ўрта аср муаллифлари яратган асарларининг характери ва моҳиятига қараб асосан биз уч гуруҳга бўлдик.

Биринчи гуруҳга ўз даври расмий тарихнавислик анъаналарига риоя қилиб ёзилган солномалар муаллифлари:

Ғиёсиддин Али Низомуддин Шомий (Зафарнома), Шарафиддин Али Яздий (Зафарнома) 1424-1425 йиллар, Хофиз Абру (Зубдат ут-Таворих) ёки «Мажмуъ ат-Таворих» 1423-1425-йиллар, Абдураззок Самарқандий (Матла ас-саъдайн ва Мажмаъ ул-бахрайн, яъни «Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва денгизнинг кўшилиш ўрни» 1467-1469-йиллар), Муҳаммад Фазлуллох (Тарихи Хайрот), Хотифий (Темурнома), Муъинуддин Натанзий (Аноним Искандар ёки Мунтахаб ут-Товарихи Муъминий), Фасих Аҳмад Хавофий (Мужмали Фасихий ёки Фасихийнинг тарихлар мажмуаси), Мирхонд (Разватус сафо), Хондамир (Ҳабиб ас сияр) каби маҳаллий тарихнавислари мансуб бўлса, иккинчи гуруҳ муаллифлигига эса, қисман Амир Темур иқтисодиёти тизимини бир мунча ёритганлардир. Буларга Испания (Кастолия) элчиси Рюи Гонзалес де Клавихо, арман тарихчиси Фома Мецопский, рус солномачилари («Никон

солномаси» «1512 йилномаси») Ғарбий Европадан, Халқондили, Хайинт, Ферегоса, Мехиа, Примадей, Приокдини, Матиас, Пальмериус, Платини, Сагандинус, Ромус, Курио, Лоникерус ҳамда араб тарихчиларидир. Лекин бу муаллифлар асарларида ҳам катта эътиборни Амир Темурнинг ҳарбий юришлари, ҳаёти, темурийларнинг ҳукмронлик фаолиятини ва маданият, архитектура соҳаси ва ишлари ёзиб қолдирилган.

Учинчи шундай асарлар мавжудки, унда Темур ва темурийларнинг иқтисодиёт соҳасидаги фаолиятлари қисман ёки системасиз тарзда баён этилган. Бу асарлар қаторига Темур тузуклари, Херман Вамберининг «Бухоро ёхуд Моваруннаҳр тарихи» ва кўпгина илмий тадқиқот асосида ёзилган асарларини мисол қилиб ўтишимиз мумкин. Айниқса, «Тузуки Темурий», «Малфўзоти Темурий» (Темурийнинг айтганлари) номлари билан жаҳонда машҳур бўлган бу асар орқали жуда катта илмий иқтисодий манбага эга бўламиз.

Бутун воқеа бир шахс Амир Темур номидан ҳикоя қилиниб, шарқ мамлакатларида бу машҳур асар чиндан ҳам Амир Темур тарафидан ёзилганлиги ва унинг таржимаи ҳоли эканлиги эътироф қилинади. Чунончи, Сомийнинг «Қомус ул-аълум» (Истанбул, 1892-йил 1727 бет) асарида Амир Темур «Тузукот» унвони қонунлар мажмуасини қаламга олиб, унда ўзининг таржимаи ҳолини баён этган дейилади. Темур билан Тўхтамышхон ўртасидаги урушлар тарихини ёзган француз шарқшуноси М.Шармуа ва рус ҳарбий тарихчиси М.И.Иванин (1801-1874) «Тузуклар»ни Амир Темур ўзи ёзган ва муҳим автобиографик асар, деб айтганлар. Бироқ европалик бошқа бир гуруҳ олимлар (Э.Г.Броун, Ч.А.Сторий, В.В.Бартольд) «Темур тузуклари»ни сохта асар, уни Амир Темур ёзмаган дейдилар. А.Б.Якубовскийнинг фикрича, асар XVIII асрда Ҳиндистонда ёзилган. Инглиз олими Ч.А.Стори мир Абу ал-Ҳусайний ат-Турбатийнинг асар муаллифи деб тахмин қилган. Хуллас, қандай бўлмасин, асарни Темур ёки бошқа одам ёзганлигидан қатъи назар, у сохта эмас, балки чин асардир. Агар унда баён этилган воқеаларни Низомиддин Шомийнинг Амир Темур тарихини ўз ичига олган «Зафарномаси» ёки Шарофуддин Али Яздийнинг шу номдаги асари билан солиштирсан, бунга тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, Шарофуддин Али Яздий шундай ёзган: ...шу тартибда ул ҳазрат (Амир Темур) ҳаётининг улуғ воқеалари ва кечинмаларини ўз ичига олган туркий ва форсий асар, алоҳида-алоҳида назм ва наср тарзида тўхталган эди.

Асарни диққат билан ўқиб чиққан киши «Тузукларни» қачон ёзилганлигини пайкаши мумкин. Бу асар бизнинг фикримизча, бир неча ўн йиллар давомида ёзилган. Масалан, асарнинг «Ўғиллар ва набираларга улуфа бериш» тартибларига эътибор беринг, унда мана шу ёзувлар орқали «Тузуклар» қачон ёзила бошланганлигини аниқласан бўлади: «Амир қилдимки, тўнғич ўғлим Муҳаммад Жаҳонгир валиаҳдим бўлсин». Амир Темурнинг тўнғич ўғли Муҳаммад Жаҳонгир 1376-йилда вафот этган.

Демак, А.Темур 1376-йилдан шу хусусда амр этган бўлса «Тузуқлар» ким томонидан ёзилишидан қатъий назар Муҳаммад Жаҳонгир вафотидан олдин ёзилганлиги ҳақиқатга яқин бўлиб чиқади.

«Темур Тузуқлари»нинг Амир Темур даврида ёзилганлиги ҳақида исботловчи яна бир факт ҳам мавжудки, 1413-1482-йилларда яшаган машхур тарихчи Абдураззоқ Самарқандий Темурийлар давлатининг қўшни мамлакатлар (Ҳиндистон, Хитой ва бошқа давлатлар) билан иқтисодий, сиёсий ва маданий тарихидан баҳс юритувчи, 1467-1469-йилларда ёзилган «Матлаъ ус-саъдайн» ва «Мажмаъ ус-бахрайн» (икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг куйилиш ўрни) деб аталувчи асарини ёзишда тузуқлардан фойдаланилган. Масалан, «Темур тузуқлари»да қўшинларнинг фойдаланиши зарур бўлган қурол яроғлари миқдори билан «Матлаъ ус-садайн»да шу хусусида келтирилган маълумотлар бир-бирига жуда ҳам ўхшаш эканлиги кўриниб турибди.

«Темур тузуқлари»нинг Амир Темур даврида ёзилганлигини тарихчи олимларимиз исботлаб берганлиги ҳаммамизга маълум, бу асар орқали эса биз шу давр ижтимоий - иқтисодий, сиёсий, маданий, маърифий қарашларини объектив баҳолашимизга жуда катта ёрдам беради.

Шунинг учун дейди у «... раъиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишидан сақланиш керак. Негаки, раъиятни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашишига олиб келади, хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги ўз навбатида салтанатнинг кучсизланишига олиб боради» (98 б.).

Шу билан биргаликда, Амир Темур ягона ҳукмронлик ўрнатишга ҳаракат қилишини ҳам шундай деб таъкидлайди: «Худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Аллоҳ таолони муқаддас мулки — ер юзига эгалик қиладиган киши ҳам битта бўлиши керак». (25-бет).

Бу билан у давлатда бўйруқ берувчи шахс, яъни давлат мулкини мустаҳкамлаш учун Темур ўз ҳукми остида бўлган ҳудудлардаги барча фойдали қазилма бойликлари заҳираларини, қимматбаҳо минерал ресурсларнинг конини, шахталарни ўзининг давлат мулки деб эълон қилди. Лаъл, ёқут, қумуш, нитрат ва бошқа қазилма бойликларини қазиб чиқарадиган Бадахшон конларини давлат монополиясига айлантирди.

Амир Темур давлат тепасига келгач дастлаб режали равишда қурултойлар ўтказишга эътибор берди. Бу қурултойларда барча шахзодалар, бош амалдорлар, маъмурий раҳбарлар, ҳарбий бошлиқлар ва зодагонлар иштирок этиб мамлакатнинг кечиктириб бўлмайдиган хўжалик ва ҳарбий ишлари муҳокама қилиниб, мамлакат ва давлат учун ҳаётий муҳим қарорлар қабул қилинган. «...Давлату салтанат уч нарса билан - мулк, хазина ва лашкар билан тикдир» — деб таъкидланган Амир Темур. Бу эса, Темур даври иқтисодиётида давлатнинг бошқаруви роли ошиб борганлигини билдиради. Темур давлатини бошқариш тизими ҳам жуда қизиқарлидир. Бошқариш ишини жуда мустаҳкамлаш мақсадида

салтанатида девон деб аталмиш ҳукмат идорасини ташкил этди. Шу нарсани қайд этиб ўтиш керакки, Темурдан олдин ҳам девон давлат бошқариш тизимида сомонийлар, аббосийлар давлатларида ҳам қўлланилган. Девоннинг иш функциялари ҳақида қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз.

1. Вазир девони - девонлар ичида асосий ҳисобланиб, барча маъмурий сиёсий, хўжалик ташкилотлари устидан назорат қилар эди.

2. Мустауфий девони - давлат зарбхонаси, хазинаси функциясини бажарар эди.

3. Амид ал-мулк девони - барча давлат ҳужжатлари устидан назорат қилар эди. Шу билан бирга дипломатик алоқалар билан шуғулланар эди.

4. Соҳиб аш-шура девони - гвардияга бошчилик қилар эди. Девон қўшинларга озиқ-овқат, улуфа бериш ишларини назорат қилар эди.

5. Соҳиб ал-барид девони (почта раиси) - ахборот ишлари билан шуғулланар эди.

6. Мухтасиб девони - бозор, бозордаги савдо-сотик, ўлчов ва вазн, хунармандлар ва деҳқонларнинг маҳсулотлари сифатини назорат қилар эди.

Девон бозордаги маҳсулотлар сифатини аниқлаш билан бирга савдо-сотикни тўхтатиб қуйиши мумкин эди. Кейинчалик унинг функцияси кенгайди. Девон халқнинг, мачитларни ва аҳолининг май истеъмол қилиши устидан назорат қилар эди.

7. Мушриф девони-давлат ишлари айниқса хазинанинг даромад ва ҳаражатлари билан шуғулланар эди.

Шу билан бир қаторда давлат ерлари девони, суд, вақв девонлари бор эди. Бундан ташқари Ал-Хоразмий ҳарбий ишлар девони бўлганлиги тўғрисида қайд этиб ўтган. Девонларнинг маҳаллий ташкилотлари, соҳиб ал-барид девонидан ташқари вилоят хокимларига ва марказий девонларига бўйсинарди. (50-51 бетларда Б. Г. Гофуров «Таджики»)

Девоннинг иш функциясини Темур шу тарзда белгилайди: «...вазирлар бош котиблар девон мунийшийларини салтанатим саройини шулар билан безатдим. Буларни менга тобе мамлакатлар кўзгуси деб билдим. Чунки улар эл орасида ва мамлакатда бўлаётган кундалик воқеаларни, сипоҳ ва раъият туриш-турмушини менга билдириб турар эди. Булар давлат хазинаси, сипоҳ ва раъиятга оид ишларни тартибга солиб юритардилар. Салтанат мулкига тушган хазиналарни бекитишнинг лойиқ чораю тадбирларини кўрар эдилар. Салтанатим корхонаси хазинасининг кирим ва чиқимга оид ишларни олиб борар эдилар. Ҳамиша мамлакат тўқинлиги ва ободлиги учун ҳаракат қилар эдилар. (66-бет)

Девонни – вазирлар маҳкамаси деб қабул қилсак, ундаги вазирларнинг ҳар бирининг ўз вазифалари олдиндан белгилаб қўйилган эди.

«Амир қилиндики тўрт вазир ҳар куни девонхонада ҳозир бўлсинлар.

Биринчи – мамлакат ва раъият вазири. Бу вазир мамлакатдаги муҳим ишларни кундалик муамоларни, раъият аҳволини, вилоятлардан олинган

ҳосил, солиқ-ўлпонлари, уларни тақсимлаш, кириш чикимларни мамлакат ободонлиги аҳолини фаровонлиги ишлари ва хазинани қандай қилиб тартибга келтираётганлигини менга билдириб турсин.

Иккинчидан – сипоҳ вазиридикки, сипоҳийларнинг маошлари ва тангахоналарини бошқарсин, такрор ҳолатга тушиб қолмаслик учун (доимо) сипоҳ аҳволидан хабардор бўлиб турсин ва уларнинг аҳволи ҳақида менга хабар бериб турсин.

Учинчиси – эгасиз қолган, ўлиб кетган ва қочганларга тегишли молларни, келиб кетаётган (савдогарлар) мол-мулкидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорваларни, уларнинг ўтлоқ-яйловларини бошқариб, буларнинг барисидан йиғилган даромадларни омонат тарзида сақловчи вазирдир. Ғойиб бўлганлар ва ўлганларнинг мол-мулки бўлса, меросхурларига топширсин.

Тўртинчиси – салтанат ишларини юритувчи вазир. У бутун салтанат идораларининг кириш чикимлари, хазинадан сарф қилинган тамом ҳаражатлар, ҳатто отхона ва саройдаги бошқа жонзотларга қилинадиган ҳаражатларгача огоҳ бўлиш керак.

Яна амр қилдимки сарҳадлар ва менга тобе мамлакатларга оид ишларга маъсул уч вазирдан иборат давлат ҳайъати тўзилсин. Улар мазкур ерлардаги молиявий муамолалар ва келадиган даромадларни бошқарсинлар.

Бу етти вазир девонбегига (Вазирлар маҳкамасининг раиси) бўйсиниши лозим ва у билан иштирокда муҳим молиявий ишларни амалга оширмақлари ва менинг арзимга етказишлари даркор» (85 бет).

Бош бошқарма (канцелярия) девони бузурқдан ташқари ҳар бир вилоятда Девон деб аталувчи бошқарма (канцелярия) ҳам бор эди. Девон барча давлат ишлари солиқ йиғилиши, тартибни сақлаш, ижтимоий бинолар-бозорлар, ҳаммомлар, йўллар, ирригация тармоқларига қараб тури ва аҳолининг ҳулқий ахлоқий ҳаракатларини назорат остига олиш каби ишлар билан шуғулланарди.

Кўриниб турибдики, девон мамлакатдаги барча молиявий ишларни бошқариб, назорат қилиб турган. Ғарб давлатларида ҳам худди девонга ухшаш ҳукумат идоралари бўлган бўлсада, лекин ҳеч қайси шу типдаги бошқарма Темур давлатидагидек иқтисодиёт ва молияни назорат қилиш функциясини XIV асргача бажармаган. Масалан, Англияда дехқон типдаги парламент (1256-йилда биринчи марта қақирилган), Франциядаги Генерал штатлар (1202-йилда), Германиядаги Рейхстаг (XII аср), Россиядаги боярлар думаси (XV асрдан боярлар думаси олий ҳокимият қошидаги доимий кенгаш ташкилотига айланди) олий ҳокимиятнинг иккинчи даражадаги ташкилотлари кейинроқ қабул қилдилар. Масалан, Россияда Пётр I даврида (1711-йилда) худди девонга ўхшаш сенат тузилди. Пётр I даврида Сенат ҳукмат муасасалари устидан назорат олиб борувчи олий орган сифатида иш кўрди.

Темур ёзишмаларига мувофиқ, вақти-вақти билан сўроқ қилиш, ревизия ва текшириш, тафтиш, тергов қилиш – таҳлил ўтказилиб

турилган. Ўз амалини суистеъмол қилиш, порахўрлик, доимий ичкилик ичиш маиший бўзуқлик қабилар оғир гуноҳ ҳисобланиб қаттиқ жазоланган. Темур раъиятининг ариза ва таклифларини эътиборсиз қолдирмаслик, уларнинг аҳволидан доимо хабардор бўлиб туриш мақсадида аризалар билан шуғулланувчи махсус мансаб тайин этган.

«Яна ҳукм қилдимки, бир кишини арзбеги қилиб тайинласинлар.

У сипоҳ, раъият ва арз-дод қилиб ҳузуримга келувчиларнинг аҳволини, мамлакатнинг обод ёки хароблигини, муҳим ишлардан қайси битган – битмаганлигини менинг арзим ва етказиб турсин» (85-бет).

Шунга ўхшаш сўзлар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг VIII боб 35-моддасида ҳам мужассам этган. «Ҳар бир шахс бевосита ўзи бошқалар билан биргаликда ваколатни ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Аризалар таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт».

Темур давлатни иқтисодий жиҳатдан мустаҳкам қилиш билан бирга бирор мафкура остида илоҳийлаштирмоқни мақсад қилиб қўйган эди. Чунки кучли мафкурага эга бўлмаган давлат тезда қулайди. Темур давлатига таянч қилиб, ўша вақтда катта қудратга эга бўлган исломни танлади. «Тажрибамдан билдимки, давлат агар динни оёйи кўринмас экан, тўла тузукка боғламас экан, ундай салтанатнинг шуқуҳи, уни кўрган ҳар кимса, назарини олиб қочади. Ёхуд қасу ноқас тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги-тусури йўқ ўтга ўхшайди.

Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида бажардим».

Темур ислом дини ҳукмрон бўлган устқурма асосида Мовароуннаҳрдаги жамият базасини такомиллаштириш осон кечишини англаган эди.

2.Амир Темур иқтисодиётида давлатнинг таъсир қилувчи методлари.

Темур даври иқтисодиётида давлат ролининг ошишини айниқса, раъиятга солинадиган солиқлардан, ҳукмрон синф феодалларга солинган улпон ва феодал мажбуриятларидан аниқ кўрса бўлади.

Раъият қатор солиқ ва жарималар тўлашга, ҳукмат ва феодалларнинг турли туман юмушларини бажаришга мажбур эди. Темур даврида раъият унга солиқ ва жарималарни тўлар эдилар, шу солиқ турларига тўхталиб ўтмоқчимиз.

- 1) Могу хирож – нақд пул ва маҳсулот билан тўланадиган солиқ.
- 2) Қўналға – чўпонларга ва элчиларга қўноқ (тўнаш) бериш солиғи.
- 3) Шилон – подшоҳлар ва амирларнинг овқати учун йиғиладиган солиқ.

4) Хирож – бу ер бўйича тўланадиган солиқ рента билан аралашган шаклда бўлиб, баъзан маҳсулотнинг 0, 4 қисмини ёки тенг ярмигача олиб қолинар эди. Шунинг ҳам айтиш керакки хирож баъзан суғориладиган ерлардан олинадиган ҳосилнинг учдан бир қисми, ёмғир билан битган ерларда умумий даромаднинг 4/1 қисми ҳажмида тўпланган:

5) Сар-дарахт – мевали дарахтдан олинадиган солиқ.

6) Дуди – тутун солиғи.

7) Бегор – тэкинга ишлаб бериш демакдир. Аҳоли шаҳар деворларини, кўрғон, сарой, мачит-мадрасалар қуриш ва мустаҳкамлаш шунингдек ариқ, йўллар, кўприклар қуришга мажбурий шаҳар учун жалб қилинган.

8) Тамға – савдо ва ҳунармандчилик солиғи

9) Пешкаш – тортиқ

10) Ушр – ер солиғи бўлиб ҳосилнинг 0, 1 қисми берилган.

11) Миробона–кўзда мироббошлар учун деҳқонлардан олинадиган солиқ ва соврин, сари шумо, хона-шумор, доруғачи, аваризот, закот, божтемға каби солиқлар мавжуд эди.

Темур ва темурийлар давридаги солиқлардан асосийси хирож бўлиб, ўн икки формада аҳолидан йиғиб олинган. Биринчидан, ҳосилнинг бир қисмидан натура холида олинса, иккинчидан, маълум бир майдоннинг ҳажмига қараб пул формасида олинарди. Н.Махмудовнинг фикрича, ўша даврда хирож соф пул формасида аҳолидан тўпланган. Ғофуров ўзининг «Таджики» асарида бу масалага бошқачарок фикр билдирган. Унинг айтишича, хирож кўп ҳолларда натура холида йиғилиб, миқдори пул билан белгиланган. Шундан келиб чиққан ҳолда Марказий ҳокимият хазинасига пул формасида тушган.

Халқдан ортиқча миқдорда солиқ йиққан мансабдорлар жазоланган, баъзан эса солиқлар нормасидан ортиқчаси деҳқонларга қайтариб берилган. Давлат шох маълумотларига кўра хирож миқдори ҳосил улушидан эмас, балки маълум ер ҳисоби ҳисобидан олинганлиги ҳайд этиб ўтилган.

Деҳқон мулк ерлари фонди XV асрда қисқарган бўлса ҳам, баъзи имтиёзларга бўлган хўжаликлар мавжуд эди. Муғуллар давридагига нисбатан деҳқон мулк ерлари давлат хазинасига оз миқдорда солиқ тўлардилар.

Деҳқонларнинг асосий қисмини ижарачи чоракорлар ва жамоачи деҳқонлар ташкил этарди. Муғуллар даврида деҳқон жамоа ерларининг мавжудлиги тўғрисида аниқ ҳужжат бўлмасада XV-XVI асрларда бундай жамоаларнинг борлигини исботловчи ҳужжатлар топилган.

Е. А. Давидович XVI аср ҳужжатларидан келиб чиқиб, деҳқон жамоаларнинг сақланиб қолишининг асосий сабаби қишлоқ ерларининг бўлинмаслиги деган хулосага келади. Деҳқон жамоа ерларини сотиш-сотиб олиш, ёки вақф ерларига айлантириш мумкин эмас эди. Жамоа ер эгаллиги моҳияти ва мазмуни тўлиқ очилмаган бўлиб, фақатгина унинг ҳамма аъзолари жамоа ерига нисбатан тенг ҳуқуққа эга эди. Солиқ жамоа

томонидан фақат давлат хазинаси эмас коллектив мулк балки вақф ерлар ва шахсларга ҳам тўланарди. Бошқача айтганда жамоа ва ер эгаллиги ўша даврда турли хил категорияларда бўлиши мумкин эди: Масалан, амлок ерларида, вақар ва феодал мулк холларида.

Диний мансабларга қарашли бўлган, мулк ерлари фонди катта эди. Масалан Хўжа Аҳрорнинг Ўрта Осиёнинг 1300 дан ортиқ жойларида мулки бор эди. Самарқанд вилояти ерларининг ўзидан давлат хазинасига 80.000 манн, яъни 1600 буғдой ушр сифатида бериларди. Ушр ҳосилининг 10/1 фоизини ташкил қилишини ҳисобга олсак, демак, Хўжа Аҳрор Самарқанд вилоятидаги ерларнинг ўзиданоқ 16.000 тонна буғдой даромад қилар экан.

Ер мулкларидан давлатга солиқнинг бир қисми тўланарди. Диний мансабдорларнинг ер мулкларининг жуда кўпчилиги давлат солиқ хазинасига солиқ олинмасди (тархон, тиюл ва танҳо формалари).

XVасрда жуда кўп ерлар хусусий мулкларга айланган эди. Хусусий ерларга давлат солиғи олинмай, шу ер эгалари хазинаси учун тупланадиган ерлар кирарди. Бундай мулкчилик кейинги манбаларда мулки хурри холис деб юритилган.

Хусусий ерларнинг давлат ва хусусий ер эгалари, ўртасида солиқ улушларининг пропорционаллигига қараб бўлиниши, шу категориядан ерларнинг кўпайишига олиб келади. Масалан, мулк ерларидан давлат хазинасига солиқнинг 2/3 қисми тўпланса, хусусий мулк эгаларига солиқларнинг 1/3 улуши теккан. Бундан келиб чиқадики, давлат хазинаси мулк ерларининг 2/3 қисмига, хусусий мулк эгалари эса ерининг 1/3 қисмига эгалик қилган.

Темур давлатида солиқларни йиғиш қабтий қонун қоидалар асосида олиб борилиши талаб қилинади. Буни «Темур тузуклари»ни ўқиб билиб олиш мумкин.

«Хирожни йиғиш вақтида икки вазир тайинлансин. Бири тўпланган молни ёзиб раъият аҳволини текшириб турсин, бож олувчилар зулм қилиб уларнинг аҳволига ҳароблик етказмасинлар. Вилоятларда йиғилган тамом мол ашёни кирим дафтарига ёзишлари лозим. Иккинчи вазир эса чиқим дафтарига ёзиб йиғилган моллардан сипоҳ маошига тақсимласинлар»
(10-бет)

Темур даврида солиқлар раъиятдан аниқ тузук асосида йиғиб олинарди. Бу тузук қуйидагича эди: «...Ҳар бир мамлакат фатх этилган турли кўнгилсиз ҳодисалардан омонликда бўлсин, унинг ҳосил ва даромадларида ҳисобга олиб иш тутсинлар. Агар ерлик фуқаро азалдан бери келган хирож миқдорига рози бўлса уларнинг розилиги била иш кўрсинлар акс ҳолда /хирожни/ тузукка мувофиқ йиғсинлар. Яна амр қилдимки хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Чунончи, доим, ўзлуксиз равишда корсиз, булоқ ва дарё суви билан суғориладиган экин ерларни ҳисобга олсин ва ундай ерлардан олинадиган икки ҳиссаси раъиятга, бир ҳиссаси олий саркорлик (салтанат хазинаси) учун олинсинлар.

Нарх навога мувофиқ олинган ақчани сипоҳга етказсинлар, бордию раъият ҳосилни уч тудага бўлишга рози бўлмаса, у ҳолатда ҳисобга олинган экин ерларини ер биринчи, иккинчи ва учинчи жариб экин ер ҳарвотларини, иккинчи жарибдан/олинганнинг/-икки ҳарвори, учинчи жарибдан/олинганнинг/-бир ҳарворини олсинлар. Бунинг ярмини буғдой, ярмини арпа ҳисоблаб учга бўлиб / иккинчисини деҳқонга қолдириб/бирини олсинлар. Агар раъият бу йўсинда солиқ тўлашга рози бўлмаса у ҳолда бир ҳарвар буғдойига беш мисқол кумуш, бир ҳарвор арпасига ярим мисқол кумуш миқдорида нарх қўйсинлар.

Шулардан бошқа қўшимча тарзда улардан ҳеч қандай олиқ-солиқ талаб қилмасинлар.

Булардан ташқари кузги, баҳорги, кишки, ёзги деҳқончиликдан олинган ҳосил раъиятнинг ўзига бўлсин. Лалмикор ерларни эса жарибларга бўлсинлар, ҳисобга олинган бу ерлардан / солиқ олишда / учдан бир қисми ва тўртдан бир қоидасига амал қилсинлар. Ҳар шаҳар ва ҳар ердан олинадиган жон солиғи, касб ҳунардан ҳамда утлоқ ва сувлоқлардан олинадиган солиқни тўплашда қадимдан келган тартиб қоидага амал қилсинлар. Бордию бунга раъият рози бўлмаса бори бўлгунча иш тутсинлар. »(99-бет)

Мамлакатда солиқ миқдори олдиндан белгилаб қўйилмас эди. Даромад қанча юқори бўлса солиқ миқдори шунча бўлар эди. Кўчманчи қабилалар солиқни натурал ҳолда тўлар эдилар. Ҳунармандлар даромадларнинг 4/1 қисмини солиқ сифатида давлат хазинасига топширар эди. Бу эса ортиқча маҳсулотни сотиш имконини яратарди яъни, деҳқонни шунга қизиқтиради. Деҳқонлар курғокчилик йилларида сув учун қўшимча солиқ тўлар эдилар.

Солиқлардан тушган даромадлар хазинага катта фойда келтирарди. 1398-йилда вилоят ҳукмдорларидан бири давлат хазинасига олиб келган йиллик солиқни сарой ҳисобчилари уч кеча уч кундуз ҳисоблаганликлари аниқ факт. Шу билан бир қаторда феодаллар ҳам бир қанча мажбуриятларини бажаришлари шарт эди. Кастиля элчиси Клавихо ўзининг «Кундалигида» феодал мажбуриятларидан бирини қайд этиб ўтган. «Темурбек отлари қуйидаларни ўз ясовулларидан бирига бир минг, бошқа ўн минг сурув қилиб сақлаш учун бўлиб берган. Подшо талаб қилганда сурувларни қайтаролмаган ёки туёғини мулжалдагидан камайтириб қайтарган тақдирда подшо ҳеч қандай товон шартларига кўнмайди, борини оладию лекин гуноҳқорни қатл эттиради.» (20-бет «Санъат II» 1990-й.) Бу мулкка бўлган муносабат.

Мажбуриятларни ўз вақтида бажармаган феодалларнинг, қатл этилишини, Ибн арабшоҳ ҳам қайд этган. Темур солиқ сиёсатида раъиятга ён босган вақтлари ҳам бўлган. Масалан, Эронга қилинган беш йиллик юришдан ғолиб бўлган, катта бойликлар билан қайтгач Самарқанд аҳолисини уч йиллик солиқдан озод қилган, Тошгандий томонидан ёзилган Темурномада бу ҳолат бадий равишда кўрсатилган.

«... Хали Баракхон куч остида эканлигида» энди солиқ олурмиз деди. Сохибқирон ман қилдилар, бу йил барча эллар қашшоқдурлар, элни тархон қилурмиз» - деди, Барокхон кунмайди. Амир Темурнинг ўзи элга тушган солиқни тўлаб юборади (27-бет).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992-йил 29-декабрда чиқарилган УП 582-рақамли Фармонида биноан 1993-йил 1-январдан бошлаб энг кам иш ҳақи ва меҳнат нафақаси 1, 25 кўпайтирилсин ва жорий этилган маош сеткасига кўра ҳажми 2500 сўм деб белгилансин деган фармони асосида энг кам ойлик маоши 2500 сўмни ташкил этган шахслардан ҳеч қандай солиқ олинмасин дейилган, бу ҳолат ҳозир ҳам давом этмоқда. Кам даромадли раъиятни шу тарзда қўллаб-қувватлаш ҳозирги кундагидек, Темур иқтисодий сиёсатида ҳам учраганлиги, у илғор иқтисодий қарашларга эга эканлигидан далолат беради.

Темур давлатида ҳисоб-китоб ишларига эътибор катта эди. Мамлакатнинг ўз ўлчов бирликлари бор эди. Бир қанча ўлчов бирликларининг турларини ўша давр адабиётларида учратиш мумкин. Шундай ўлчов бирликларининг баъзиларига қисқача маълумот берамиз.

- 1) Самарқанд ратли – 0, 5 граммга тенг оғирлик ўлчови
- 2) Фарсанг – 6-7 км.га тенг масофа ўлчов
- 3) Ёғоч – 8 км масофа ўлчови
- 4) Жарип – 958 кв.м. ҳажмидаги ер
- 5) Ҳарвор - бир эшак кўтарадиган юк (300 кг)
- 6) Мисқол – оғирлик ўлчови бўлиб, бир қадоқнинг 84/1 улушини ташкил этади (тахминан 4, 8 грамм)
- 7) 1 қадоқ – тахминан 405 граммга тенг оғирлик ўлчови бирлиги бўлиб, 1,65 кг.га тенг
- 8) Дашешк раттли – раттл оғирлик ўлчови бўлиб, 1,65 кгга тенг
- 9) Уқвия - 34,44 граммга тенг оғирлик ўлчови
- 10) Иман - 4кг.га тенг оғирлик ўлчови
- 11) Ботмон –ўлчов бирлиги

Ботмон –шаъриятига кўра, асосан 0,832 кг.ни ташкил қилган, лекин турли мамлакатлар ва турли даврларда унинг мезони ҳар хил бўлган.

Ўрта Осиёда ҳам ботмон вазни ўзгариб турган. Масалан, 19 асрда Хоразмда ботмон 20,16 кг.дан 4,95 кг.гача, Бухоро ва Самарқандда асосан 8 пуд (131,044 кг), Фарғонада 8-10 пуд (131,044 – 163,800 кг), Тошкентда 10,5 пуд (171,99 кг) бўлган.

Ўрта Осиёнинг кўп жойларида ботмон юза ўлчови сифатида ҳам қўлланиб, 1 ботмон оғирликдаги буғдой сепилиш мумкин бўлган ер юза бирлиги ҳисобланган.

Масалан, Самарқандда 1 ботмон (8 пуд) буғдой 1,63881 га ерга сепилганлиги сабабли шундай катталиқдаги ер бир ботмон деб аталган.

Пуд – оғирлик ўлчов бирлиги бўлиб, 16,300 грамм. Давлатда ягона ўлчов бирлигининг бўлиши, савдо-сотик ва тижорат ишларининг нақадар юқори даражада бўлганлигини кўрсатади. Ўша давр тарихчиларидан Ибн Арабшоҳ ёзиб қолдирган бу жумлалар орқали, иқтисодиёти мустаҳкам

бўлган давлатда, ўлчов бирликлари давлат томонидан назорат қилинганига ишонч ҳосил қиламиз. «Самарқандда на сок, на қайдлар бўлиб, ҳисобталаб нарсалар жинси кайди билан ҳисобланмасди. Самарқанд раттли (0,5 гр) қирқ увкитдан иборат (бир увкит 37,44 гр) увкитда юз мисқол (мисқол 4,68 гр) бўлади. Демак, уларнинг бир ратлли турт минг мисқол бўлади. Ҳар бир мисқол ҳеч зоидсиз, ноқиссиз бир ярим дирҳамдир. Шунга кўра, Самарқандликларнинг ҳар бир ратллига Дамашқнинг раттли баровар келади». (89-90 бетлар)

Темур давлатида пул бирликлари ҳам мавжуд бўлиб, биз ҳозир таълим олаётган иқтисодий назарияда пулнинг беш функцияси тўлиқ ўз ифодасини топган. Минг афсуслар бўлсинки, биз ўзимизни билмаслигимиз сабабли Европа иқтисодчилари талқин қилган методлар асосида таълим олмоқдамиз. Аслида эса улардан олдин ўзимизнинг ватандошимиз Амир Темур давлат пул функцияларини тўлиқ кўрсатиб ўтган.

Тангалар Темур томонидан хон қилиб қуйилган Суюрғатмиш (1370-1388-йил) ва Султон Махмудхон (1388-1402-йиллар) номлари билан зарб этилган. Мовороуннаҳрда динор ва дирҳам савдо-сотикда муомалада ишлатиларди. Темур даврида пул системаси биметалл система эди.

Амир Темур давлатида 1390-йилларда кумуш пулларнинг янги хили, оғирлиги унга қадар муомалада бўлган тўртта «кепек» (кепаки Кепакхон чиқарган танга. Кепакхон (1318–1326-йиллар) Чигатой улусининг хони бўлган) дирҳам билан баравар бўлган тангалар чиқарилган.

Темур давлатида ушбу дирҳамлар «мири» ёки «амири», яъни Темур пуллари деган ном олган. Темур тангалари вазнининг асосий оғирлиги 5,7 – 6,2 грамм, «Мири» тангаларининг оғирлиги эса 1,5 гр атрофида эди. Е.А.Давидович Темур тангаларининг диаметри, 24 – 26 мм, 26 – 30 мм, 22–28 мм, 24-25 мм, оғирлиги эса кўпинча 5,9 – 6,1 гр. Гистограммадаги ўртача вазни эса 6,0 гр ташкил қилганлиги қайд этилган.

Темур давлатининг пуллари Хирот, Кермон, Шабенқара, Шемаха, Домгон ва бошқа шаҳарларда зарб этилган.

1405–1447-йилларда ҳукмронлик қилган Темурнинг ўғли Шохруҳ даврида тангаларнинг оғирлиги аста камайиб 5 гр га етди. Сунгра мисқол даражасида яъни мисқол тангалар кўринишида XVI аср бошларигача сақланиб турди. Бу мисқолларнинг оғирлиги 4,8 грамм бўлган.

Мири–кичик кумуш пул бирлиги бўлиб, Ойбек номидаги Ўзбекистон музейда 3 хил мири мавжуд:

- 1) Мардин мириси – 1,5 гр. оғирликда
- 2) Шероз мириси – 1,4 гр. оғирликда
- 3) Табриз мириси – 2,8 гр. оғирликка эга.

«Темур пулларининг шакли асосан айлана, юзасида арабча турли дўзлар тасвирланган. Темур тангаларида асосан уч халқали тамға (::) акс этган. Тангада асосан «Аллохдан бошқа маъбуд йук», «Муҳаммад Алайхисалом худонинг элчиси, пайғамбари» каби сўзлар битилган. Айланасига биринчи тўрт араб халифасининг номи қайд этилган. Абу Бакр

(632 - 634), Умар (634 - 644), Усмон (644-656), Али (656 - 661), орқа томонда улуғ хоқоннинг номи ва бошқа ёзувлар акс эттирилган, тангаларда шунингдек қачон зарб этилганлигини кўрсатувчи белги бўлган (Туркистон рўзномаси) 1992-йил 6-март сони.

Юқорида келтирилган маълумотлардан Темур пулларида динор, дирҳам номлари сақланиб қолган бўлсада, уларнинг баъзилари «Тузуқлар»да берилган маълумотлардаги каби, ўзининг эски вазибаларини сақламаган бўлса керак, деган хулоса чиқарса бўлади.

Яна бир нарсани эътибор берайлик, Темур давлатида кепейки динорлар ҳам ишлатилганлиги юқорида зикр этилган эди. Кепейки динор икки мисқол кумушга ёки 6 дирҳамга тенг бўлади. Олдинги 1428-йилгача чиқарилган енгил вазнли барча тангалар билан муомала қилиш тўхтатилиб улар бир қанча вақт мобайнида янги вазн, оғирроқ тангаларга алмаштирилган.

Бундай тангалар 1428-йилда Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Шохрухия, Андижон, Қарши ва Термиз шаҳарларида бир вақтнинг ўзида зарб қилина бошлаган. Шундан кейин Бухоро шаҳрида Марказий пул зарб хонасидан бошқа ҳамма шаҳарлардаги зарб хоналари ёпилди. Бухоро эса танга зарб килувчи ягона шаҳар бўлиб қолди. Улуғбек ўлиmidан кейин ҳам жуда кўп йиллар Бухоро шаҳрида ислоҳат даврида йўлга қўйилган мис тангалар ҳеч бир ўзгаришсиз ҳолда зарб этилди. Ҳаттоки ундаги танга зарб этилган сана ҳам Улуғбек ислоҳати йили билан сақланиб қолганди. Тангаларнинг бир хил шаклдаги Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида савдо - сотиқ ишларининг бир тизимда бўлишига Ўрта Осиёнинг ҳар бир бурчагида товар сотиб олиш мумкин эди. Улуғбекнинг пул ислоҳати ички бозорда майда чакана савдонинг ривожланишига олиб келди.

Амир Темур салтанатида бозорларда тартиб ва нарх наво устидан доимий назорат ўрнатилган эди. Раислар, назоратчилар харидор ҳақиға хиёнат қилган сотувчини қаттиқ жазолаган. Бозор нархлари ошмаслиги учун чайқовчиларга қарши қаттиқ чоралар кўрилган. 1404-йилда Темур шахсан ўзи қозилик қилиб, гўштни баланд нархда сотган қассобни ўлимга маҳкум қилади.

Темур давлатида бозорларда, кўчаларда тиланчилик қилиш умуман тақиқланган. Ишга яроқли одам тиланчилик қилса, биринчи марта кечирилган, иккинчи марта такрорланса у қўлликка берилган, ишга яроқсиз гадолар эса давлат ҳисобидан боқилган. Темурнинг қишлоқ хўжалигидаги олиб борган иқтисодий сиёсати ҳам ўзига хос хусусиятга эга.

Экинларини кўчманчи чорвадорлар ҳужумидан сақлаш ва моллар уларни пайҳон қилмасликлари учун Темур бўйруғи билан махсус қуриқчилар тайин этилган. Янги ерларини ўзлаштирган деҳқон икки йилга солиқдан озод қилинган, ташландиқ ерларни экинзорга айлантirmoқчи бўлган кишиларга от, улов, омов, хўкизлар ижарага берилган. Манбаларда, янги ерларни обод қилган кишиларнинг баъзиларининг номлари сақланиб қолган.

Темур ҳар бир шаҳар ва қишлоқда масжид, мадраса ва хонакоҳлар қуришга, камбағалларга лангархона, касаллар учун шифохоналар қуришга эътибор берган.

Ҳар бир шаҳарда дор ул-аморат (ҳукмдор саройи) ва дор ул адолат (қозихона) қурилган.

Темур давлатида информация яъни ахборот ишлари ҳам яхши йўлга қўйилган. Ҳар бир сарҳад вилоят, шаҳар ва қўшинда хабар ёзувчи хабарнавислар тайин қилинган бўлиб, улар ҳокимлар, халқ ва қўшиннинг аҳволи тўғрисида ҳисоб бериб турганлар. Шу билан бир қаторда хабарчилар мамлакатга кирган ва чиққан мол – мулк четдан кирган ва четга чиққан ёт кишилар, ҳар мамлакатдан келган карвонлар, ҳукмдорлар ҳақидаги хабарлар, қўшни подшоҳлар, уларнинг гаплари, ишлари тўғрисида батафсил ахборот бериб турганлар. Ҳар бир ахборотнинг тўғри бўлмаслиги қаттиқ жазоланган. Ахборотлар кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой, етказиб турилган.

Шу мақсадларда инфраструктурани ривожлантириш мақсадида 1000 тез юрар туя, 1000 та от ва тез юрар пиёда ни чопар этиб тайинлаган эдилар. Бу қисмларнинг иш функциясига разведкачилик функцияси ҳам кирган. Улар турли мамлакатлар сарҳадларининг ҳар бир соҳадаги қимматбаҳо маълумотларини ва ҳукмдорларининг мақсадлари, ниятларини билиб Темурга етказганлар.

Юқорида кўрсатиб ўтилган барча фактлардан Темур даври иқтисодиётида давлатнинг роли юқори бўлганлигига гувоҳ бўламиз.

Фақат жуда мукамал қурилган давлат тизими билан мамлакатдаги иқтисодиётни тараққий эттириш зарур эканлигини тушунган подшоҳлар, хонлар, императорлар, қироллар Темур давридан кейин мустаҳкам салтанат корхонаси тузишга эътибор бердилар.

3.Амир Темур давлатининг ҳарбий – иқтисодий сиёсати.

Давлат ҳамма вақт иқтисодий фаолият билан шуғулланиб келди, ҳамма иқтисодий ҳаёт субъектларининг ҳатти-ҳаракатларига барибир аралашаверди.

Ҳарбий тарих Темурни буюк саркардалардан бири деб билади. Қўшин асосан Чингизхон анъаналарини давом эттирарди. У кўнгиллилардан иборат бўлиб, ўнлик системасига асосланган, яъни туман, минглик, юзлик, унликлардан иборат бўлган.

Рус ҳарбий тарихчиси Иванин ўзининг «Мўғул татарлар ва Ўрта Осиё халқларининг Чингизхон ва Темур давридаги ҳарбий саънати ҳамда босқинчиликлари ҳақида» номли асарида Амир Темурнинг ҳарбий саънати ва ҳарбий иқтисодий қарашлари тўғрисида фикр юритган. Унинг таъкидлашича, Темурланг армиясида асосий қўшин турларидан ташқари, яна бир қанча махсус қўшин турлари мавжуд бўлган, уларнинг ҳар бири маълум бир функцияни бажарар эди. Масалан:

а. понтонерлар ва кемачилар – улар асосан Аму ва Сирдарё кемачилик билан шуғулланувчи кишилардан танлаб олинган кемалар ва кўприклар қуриш учун ишлатиларди.

б. Грегорианлар ёки грек олов отувчилар

в. Қамал қилиш машиналари ва улоқтирувчи тўплар билан ишлашни биладиган турли хил ишчилар.

Темур олиб борган қамал жараёни, у греклар ва римликларнинг қаълаларини ишғол қилиш учун қўлланган усулларини яхши билганлигини исбот қилди. Боязидга қарши бўлган жангда у Грегориан оловини отувчи мосламаларни филлар устига ўрнатиб жангга киритди.

Г. Тоғларда олиб бориладиган жанглар учун Темур тик қияликларга чиқа оладиган, тоғлик ерларда бўладиган жангларда кўниккан тоғ аҳолисидан ташкил топган махсус пиёда қисмга эга эди. Шундан кўриниб турибдики, Темур кўшинда меҳнат тақсимотига қаттиқ эътибор берган. Қўшинларнинг шу тарзда тақсимланиши, меҳнат унумдорлигининг ошишига тўғри маънода айтганимиздек эса, Темур қилган юришларининг муваффақиятли чиқишига ёрдам берган. Ҳар бир сипоҳнинг юриш вақтида ўз ўрни бўлган. У ўз ўнлигидан, юзлигидан, минглигидан чиқиб кета олмаган, ҳар қандай итоатсизлик, бўйрукни бажармаслик қаттиқ жазоланган.

Темур империясида 800 минг кишилик кўшин бўлганлиги қайд этилган. У масалан, Ҳиндистон, Туркия султони Боязид ва Тухтамишхон устига 200000 лашкар тортиб боргани маълум. Темур кўшинда темир интизом ўрнатган, ҳар бир туман учун алоҳида рангдаги бош кийимлар жорий этилган.

Темур кўшинларининг Чингизхон кўшинларидан ягона фарқи унга нафақат кўчманчилар, балки қарийб 50 фоиз забт этилган мамлакатларининг ўтроқ аҳолиси ҳам Темур даврида кўшни давлат хазинасига даромад олиб келувчи асосий воситаларидан бири эди. Мовороуннаҳр ўзига бўйсиндирилиб ҳокимиятни ўз қўлига олган Темурнинг бундан кейин уюштирган ҳарбий юришлари талончилик ҳарактеридаги урушлар билан кўшиб олиб борилди. Мана шу хилдаги юришлардан дастлабкиси Темурнинг Хоразмдаги юриши эди. Ҳозирги замон илмий адабиётида қайд қилинганидек.

Ибн Арабшоҳ ҳам Темур Хоразмга тўрт марта юриш қилганидан кейин уни эгаллаб, пойтахти Урганчни хароб этгани ҳақида ёзади. (24 бет 1 китоб).

1385-йилдан бошлаб Темур аввал ўзи ёрдамида Оқ Урдага ҳоким бўлиб, сўнграқ эса Олтин Урдани ҳам кўшиб олиб бутун жужи улусидаги ўз хукмини ўрнатишга муваффақ бўлган. Тухтамиш (вафоти 1406-йил) билан ўзок муддат уруш олиб борди. Темурнинг Хоразм ва Олтин Урдага қарши курашиб уларни енгиши Ўрта Осиёни кучли бир давлатга бирлаштириш билан боғлиқ бўлса, унинг Эрон, Озарбайжон (1385 - 1386), Ироқ (1393 - 1400), Ҳиндистон (1388 - 1399), Сурия (1400 - 1401) ва Туркияга (1401 – 1402) қилган юришлари эса тўғридан тўғри истилочилик

ва босқинчилик юришлари эди. Тез-тез ҳарбий юришларда бўлган қўшинни иқтисодий жиҳатдан таъминлаш мамлакат иқтисодиётига қанчалик салбий таъсир кўрсатишини англаш қийин эмас. Лекин Темур қўшини босиб олган давлатлардан олиб келинган катта - катта бойликлар, олтин, кумуш, буғдой, қурол яроғлар, сурув - сурув қорамол ва қўй подалар, қўллар, қисқаси истеъмол қийматиغا эга бўлган барча нарсалар давлат хазинасини бойитар эди. Қўшни томондан талаб олинган ўлжаларнинг 10/1 қисми подшоҳнинг улуши ҳисобланар эди. Қўшин босиб олган мамлакатдаги сув, ер ва вилоятлар тўғридан-тўғри салтанат хазинасининг мулкига айланар эди. Темур қўшини ўзига хос улкан хўжалик эди. Асосан кўчманчилардан ташкил топган қўшин йўлга чиқса бутун фронт орқасидан моддий таъминлайдиган хўжалик билан ҳаракатланарди. Сипоҳлар оилалари ва бутун уй майда-чуйдалари билан сафарга отланар эди. Қўшин орқасидан чупон ва туялар билан, қўшин бошликлари хашаматли безатилган чодирлари, хотин ва чўрилари билан сафарга чиқар эдилар. Шу билан бир вақтда қўшин билан изма-из савдогарлар, хунармандлар, эгар-жабдуқ усталари, темирчилар, мисгарлар, қуролсозлар, озик-овкат маҳсулотлари каби шовқин-суронлар эди. Арава ғилдиракларининг ғижирлаши, темирчининг жаранглаши туяларга осилган қўнғироқларнинг овози, бозорлардаги ғовур-ғувур, карнайларнинг увиллаши бутун мамлакат хўжалигининг сафарга отланганидан далолат берар эди.

Бунинг ҳаммаси қўшиннинг мамлакат иқтисодиётига таъсир этишининг далили исботидир.

Темур қўшинида тартиб интизом ўрнатиш билан бирга, унга нисбатан каътий иқтисодий сиёсат тутди. Қўшинни қурол-яроқ, анжом жиҳозлари билан таъминлаш аниқ ҳисоб-китоб асосида олиб бориладди.

«Шундай бўйруқ бердимки юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир олсин, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ ўқдон (таркаш), бир қилич, арра, бигиз, бир қоп (жувол), болта, ўнта игна ва орқага осиладиган чарм халта олсин.

Баҳодирлардан ҳар беш киши бир чодир олсин. Ҳар бири битта олтин темир совут (жавшан) дубулға (худди), бир қилич, садоқ ўқдон, камон ва бешта от олсин.

Мингбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳалар, дубулға, найза, қилич, садоқ ўқдон ва ўқ кўтарганича олсин.

Биринчи амир чодир, битта утов, бир жуфт соябон, қурол-аслаҳадан шу миқдорда олсинларки: қўл остидагиларга ҳам бергудек бўлсин. Шунга ўхшаш иккинчи, учинчи, тўртинчи амирдан тартиб то амир ул умаротгача: ҳар қайсилари ўз мартабаларига яраша чодирдан, утовдан, отлардан бошлаб то бошқа ҳарбий анжомларгача саражом саришта қилиб қўйсинлар. Биринчи амир 110 от, иккинчи амир 120, учинчи амир 130, тўртинчи амир 140 от, амир ул умаротга етгунча тартиб шундай бўлсин.

У эса ўзи билан бирга бир қилич, бир камон ва кўтарганларича ўқ-ёйдан олсинлар».

Тузукда бериладиган қурол-яроғларнинг миқдори, сафарга чиқилаётганда, тўлик, бўлмаса ўша сипоҳ, ўнбоши, умуман барча мансабдор шахслар жазоланарди.

Темур кўшинларга мамлакатнинг таянчи сифатида қарар эди. Шу сабабли давлат хазинаси ҳаражатлари нақадар кўп бўлишига қарамай кўшни моддий манфаатдор қилиш йўли билан сақланарди.

Темур давлатида ҳарбийларга маош ишбай иш ҳақи шаклида берилган, маош миқдори ёзилган ёрлик ведомость томонидан сипоҳийларга тарқатилган. Темур иш ҳақи тариф сеткасини ўзига хос хусусияти билан юритди.

1-схема «СИСТЕМАГА СОЛИНГАН ТАРИФ СЕТКАСИ»

№	Мансаби	Ойликдаги фарк	Ойлик миқдори
1	Девонбеги		6000 от баҳосида
2	Вазирлар		6000 от баҳосида
3	Амирлар		600 от баҳосида
4	Мингбошилар		60 от баҳосида
5	Юзбошилар		20 от баҳосида
6	Унбошилар		10 от баҳосида
7	Баходирлар		2-4 от баҳосида
8	Оддий сипоҳийлар		Ўзи минган бир от баҳосида

Юқорида зикр этилган рус ҳарбий тарихчиси Иванин ҳам бериладиган маошлар миқдори ҳақида ёзиб қолдирган: «Амирлар маоши уларнинг обруйига қараб 1000 дан 10000 гача от нархи билан. Темур авлодлариники эса 12000 гача от нархи билан белгиланиб, уларга вилоят ҳам ҳадя этиларди. Кўшинлар маоши махсус бошлиқлар томонидан бошқариладиган, ҳарбий ҳудудлар бўлинган ерлар ҳисобидан ҳамда баъзи шаҳар ва вилоят даромадларидан белгиланарди. Темур ҳокимиятининг ўзи танга босиб чиқариши туфайли, ўтроқ халқлар орасида жойлашган ва пул муносабатлари билан таниш бўлган кўшинларга пул билан маош тўланарди».

2 схема

	Мансаби	Маош миқдори
	Чопавул	1000 – 10000 тангагача
	Қоракулчилар	1000 – 10000 тангагача
	Пиёдлар	100 – 1000 тангагача
	Хизматчилар	100 1000 тангагача
	Фаррошлар	100 – 1000 тангагача
	Ясовул	1000 – 10000 тангагача

Темур маърифат, маданият, илм-фаннинг ривожланишига катта аҳамият берган ҳолда олимлар, фозиллар, саййидлар, мунажжимлар, киссахонлар, ҳакимлар, табиблар, хабарчилар ва тарихдонларга маош хусусида алоҳида фармон чиқарган эди. Уларга ўз ҳолларига қараб суюрғол вазифа ва маош белгиланар эди. Бошқаларга эса арпа ва бошқа ер маҳсулотлари ҳисобидан маош белгиланган. Аммо от қиймат бирлиги сифатида қабул қилиниб, асосан маош сифатида берилади. Жанговор хизмат кўрсатган жангчиларга мукофотлар, мақтов, маошга қўшимча ҳақ тўлаш, ўлжа бўлишса улушнинг оширилиши, юқори мансабга кутариш, фахрий унвон бериш, баҳодир, мард, ботир ва бошқа номлар қўйиш сифатида берилса, бутун қўшинлар қисмига ноғора чалиб нишонлаш байроқ бериш ва ҳоказолар сифатида берилади.

Сипоҳийларнинг яхши меҳнати уларни юқори даражаларга эришишларига олиб келган.

Худди шу тарзда ўнбоши, юзбоши, мингбоши ва умуман барча мансабдор кишилар ўз лавозимларини ўзгартиришларига имконият яратилган. Моддий манфатдорлик, давлат хазинаси томонидан бериладиган инъом ва совғалар ҳар бир кишига ўз вазифасини сидқидилдан бажаришларига меҳнат интизомига риоя қилишларига олиб келган. Чунки лавозим қанча юқори бўлса маош ҳам шунча юқори миқдорда бўлган. Буни Темур тузукларидан билиб олиш мумкин. (80-83-бетлар).

Темур даврида иқтисодиётга таъсир қилувчи методлардан яна бири давлатнинг раъиятига, сипоҳларига субсидияга ўхшаш ёрдам маблағларининг белгиланишидир. Шу билан бирга Темур ўз салтанатида давлат хазинаси эвазига ижтимоий истеъмол фондини ҳам ташкил қилган. Бунга яққол мисол: хизматини ўтаб бўлган шахсларга нафақа тайинланган.

Темур сипоҳийларининг хизматларини қадрлаб, улар қарилик ёшига етсалар ҳам мартаба ва маошларини сақлаб қолишига эътибор берган.

Соҳибқирон даргоҳига ёрдам сўраб келган кишини ҳар томонлама айниқса, моддий жиҳатдан таъминлашга ҳаракат қилган.

Масалан, сипоҳийлар вазифа эҳтиёжларига яраша моддий жиҳатдан таъминланганлар; хунармад ва маърифат аҳилларига салтанат корхоналаридан юмуш; билагада кучи бор фақир мискинлар эса касби корига қараб иш билан; сармояси қўлидан кетган савдогарни эса хазинадан етарли сармоя билан таъминлаш; деҳқонлар ва раъиятни эҳтиёжларга қараб, экин - тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилган (62-бет).

Соҳибқирон ўз салтанатида савдо-сотик ва тadbиркорлик ишларини ҳар томонлама ривожлантиришга интиланган. Масалан, «сармояси қўлидан кетган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиш учун хазинадан етарлича миқдорда олтин берилган». Бу йуналиши билан:

1. Давлат хазинаси банк вазифасини бажаради;

2. Темур бу сармоя давлат хазинасига ортиқча % фоиз билан қайтишини билган ҳолда кредит бераётганлигини яхши билади;

3. Субсидия олган корхоналар давлатнинг дастлабки монополиясимон корхоналарига айланишининг дастлабки босқичи юз беради;

4. Субсидия олган корхонанинг бойиши давлат хазинасининг ва бевосита мамлакат халқи ва хўжалигининг бойишига олиб келади.

Мана шу иқтисодий сиёсатни ҳозирги шароитда фермер хўжаликларига, тадбиркор кишиларга, янги очилаётган қўшма ва хусусий корхоналарга қўллаш жуда тўғри сиёсатдир.

Давлат томонидан имтиёзга эга бўлган кишилар ана шундагина мамлакат иқтисодиётини кўтаришга ва барча соҳаларда меҳнат самарадорлигини оширишга эришадилар. Давлатнинг иқтисодиётига таъсир қилиш усулларида бири савдо-сотикни ташқи иқтисодий алоқаларни бошқариб туриши билан белгиланади. Темур ўз империясидаги шаҳарларни йирик савдо районларга айлантиришга интилди. Айниқса, пойтахт Самарқандни дунёдаги гўзал шаҳарлардан бирига айлантириш нияти амалга ошди.

4.Амир Темур давлатининг чет эл давлатлари билан иқтисодий алоқаси.

Самарқанд буюк ипак йўлининг чоррахасига айланди Х. Вамбери бу ҳақида жуда ишонарли қилиб ёзган: «.....Самарқанднинг бутун Осиё савдосида мол омбори ўрнини олганлигини фаҳмлаш жуда осон деб уйлайман». Хусусан, бунда ички савдо яхши тараққий этиб катта аҳамиятга молик эди ва ниҳоятда улуш микдорга эришган эди. Бу ерга Ҳиндистондан жуда кўп атторлик ва буёқ тижорати карвонлари келиб турарди. Хитой бу ерга ипак газламалар, чинни косалар, кадаҳлар, мушк, қимматбаҳо ақиқ тошлар юборарди. Мамалакатнинг шимол тарафидан ноёб пустинлар келар эди. Ушбу турли иқлимларнинг моллари Самарқанд бозорларида той-той бойланиб Осиёнинг энг катта шаҳарларига ва буюк ипак йўли орқали Ғарбий Европага жўнатилар эди. Савдогарлар бир йўл билан Хоразм, Астробод, Нижний Новгород, Москва йўли билан Пенза қулига борар эди. Ҳирот, Кавзин, Табриз, Трабуюн йўли билан генуяликларнинг, венецияликларнинг кўркинчли, серуруш замонлар бўлишига қарамай Темур ҳокимиятининг сояси тушган ерларнинг барчасига савдо жуда жонли ва хавфсиз эди. Ташки иқтисодий алоқалар ичида энг муҳими Темур томонидан катта қийинчиликлар эвазига бажарилди. Темур ипак йўли деб аталган ва Европа мамлакатларидан Ҳиндистон ва Хитойга борадиган ҳамда яна Ўрта Осиё орқали Европа мамлакатларига қайта уланган асосий халқаро йўллари эгаллаб, шу

йўлларда карвонларнинг хавфсизлигини таъминлаш юзасидан бир қанча тадбирлар оширди ва Шарқ билан Ғарб ўртасида савдо-сотик, дипломатик муносабатларини ҳар томонлама ривожлантиришга ғоят катта эътибор берди.

Ташқи савдони ривожлантириш билан бирга ички савдо-сотикқа кўра, Самарқанднинг шимолий-шарқида жойлашган Кониғил ҳокимларининг сайилгоҳи бўлган. Самарқанддан Кониғилгача бўлган йўл бўйича, Кониғилнинг ўзида ҳам дуконлар, расталар, айвонлар қурилган бўлиб, буларда ҳунармандларнинг хилма-хил буюмлари ва савдогарларнинг моллари қўйилар эди.

Ўша даврда бу манзарани ўз кўзи билан кўрган кишиларнинг маълумотига кўра ҳатто байрам тантаналарини ўтказган вақтда савдогарлар ва ҳунармандлар ҳокимларнинг амри билан сайилгоҳ жойига борганларида ҳам ҳар бир касбга оид буғимлар алоҳида кўчага жойлаштирилган эди. Яъни ҳатто дўконлар ва ҳунармандчилик устахоналари бирон жойга вақтинча кўчирилганига ҳам, улар ўз ишлаб чиқариш белгиларига қараб жойлаштириллар эди.

Темур Самарқандда савдо-сотикни ривожлантириш савдо аҳлига ҳамма шароитни яратиш мақсадида шаҳарда кенг кўламда қурилиш ишлари олиб борилди. Шарафуддин Али Яздий ҳам, Руи Гонзалес де Клавехо ҳам шундай хабар қиладилар. Клавихо бундай ёзади: «Самарқанд шаҳрида Хитойдан, Ҳиндистондан, Татаристондан ва бошқа турли жойлардан келтирилган ҳамда Самарқанд подшолигининг ўзида ишланган ҳар хил моллар сотилган... Унда барча нарсаларни тартиб билан сотиш учун катта жой бўлмаган, подшо шаҳар бўйлаб катта кўча чиқаришни, унинг икки томонига мол сотиш учун раста ва дуконлар қуришни буюрди. Бу кўча шаҳарнинг бир четидан бошланиб ва бутун шаҳар орқали ўтиб, иккинчи четигача бориб етиши керак эди. Подшо бу ишини ўзининг икки мировсига топширди ва улар бу вазифани бажаришга астойдил киришмаса, кишиларни эртаю кеч ишлашга мажбур этмаса, у ҳолда бошлари кетишини ўқтирди. Мировлар ишга киришдилар. Подшоҳ кўрсатиб берган ердан кўча қурилади бошлади. Кўча ўтадиган ерларда учрайдиган уй жойлар кимники бўлишидан қаятий назар бўзиб текисланди. Уй эгалари ҳам бу аҳволни кўриб бор йуқ нарсаларини олиб бошқа жойга кўчиб кетишдилар. Бир гуруҳ одамлар бўзиш ишларини тугатиши биланок бошқа бирлари шу ондаёқ қурилишни бошлаб юборишар эди.

Кўчани кенг олиб, унинг икки томонига савдо дуконлари қуриш, ҳар бир дукон олдида курсилар қўйилди. Барча дуконлар икки қаватли бўлиб унинг тепаси эса бутун кўча бўйлаб гумбаз қилиб қоплаб олинган, ёруғлик тушиши учун гумбаз саҳнида деразалар ўрнатилган эди. Дуконлар битиши билан уларга турли хил мол сотувчи савдогарларни жойлаштиришди. Кўчанинг ҳар-ҳар жойида ховузлар қазилган бўлиб уларга сув тўлғазиб қўйилганди. Бу ерда ишлаётганлар маошни шаҳар ҳисобидан олар эди. Ана шу ишга боғлиқ киши қанча одам талаб қилса шунча олиб ишлатишлари мумкин эди. Кундуз куни ишлаган ишчилар кеч кириши

билан ўйларига кетишар ва уларнинг ўрнига кечаси ишлаш учун бошқалари келишар эди.

Темур даврида давлатнинг мамлакат иқтисодиётига кўрсатган таъсири натижасида ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришнинг ўсиши меҳнат унумдорлигининг ошишига таъсир кўрсатади.

Шаҳарлар чегарасини янада кенгайтиришга олиб келди, шаҳар ҳаёти билан узвий боғлиқ бўлган Самарқанд атрофида яшовчи аҳолини шаҳардаги хунармадчилик ишларига жалб қила борди. Буларнинг ҳаммаси савдо дуконлари, хунармадчилик устахоналари қуришни кўчайтириш ва кўпайтиришга, янги бозорлари, савдо расталари ва карвонсаройларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Лекин ишлаб чиқаришнинг ихтисослашиш жараёни, хунарсандчилик буюмларига бўлган талабнинг ортиши шаҳарнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланиши натижасида рўй берди.

Хулоса қилиб айтганда, Темур даврида давлат иқтисодини бошқариш воситаларининг ва социал муамоларини бутун бир комплексни ҳал қилишга, иқтисодий фаолликни барқарорлаштиришга, юксак ўсиш суръатларини рағбатлантиришга, тузатиш ўзгаришларини таъминлашга, юксак ўсиш суръатларини рағбатлантиришга, савдо-сотикни назорат қилишга, социал низоларни бартараф қилишга эришди.

Иккинчи давр. 1402-йили Анқара шаҳри яқинида Боязиднинг икки юз минглик қўшинининг тор-мор қилиниши ва асир туширилиши Темурнинг Ғарбий Европа мамлакатларида машҳур бўлишига сабаб бўлди. Самарқанд билан Европа мамлакатлари ўртасида дипломатик ва савдо алоқаларининг кўчайиши шу даврга тўғри келади.

Темур давлатининг ривожланишини савдо-сотик орқали амалга ошириш мумкинлигини биларди. Шу сабабли эски ипак йўлини Мовороуннаҳрда қайта тиклаш мақсадида ҳарбий истилочилик юришлари қилди.

Темур давлатининг иқтисодий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган қўшни мамлакатлар билан савдо-сотик алоқалари маданий, иқтисодий соҳаларни ривожлантиришда муҳим ўрин тутади. Буюк ипак йўлига қисқача таъриф берсак мақсадга мувофиқ бўлади. Шундай қилиб, Буюк ипак йўли эрампдан олдинги иккинчи минг йилликда пайдо бўлган. Япония оролларида бошланиб Осиё қитъасига қадар чўзилиб келган. Унинг узунлиги 12000 км. дан зиёд. У маҳалларда асосий ўлов тул, от айрим жойларда бўлган ва асосан одамлар пиёда йўл юрганлар. 1877-йили немис сайёҳи ва тарихчиси Ритхофен ўзининг кейин улуғ бўлиб кетган «Хитой» асарида шарқ мамлакатларини кесиб ўтган мазкур қадимий йўлни биринчи маротаба ипак йўли деб атади.

Ипак йўли Италия, Испания ва Ўрта Ер денгизи бўйидаги бошқа мамлакатлар савдо карвонлари ўтадиган Осурия бандаргоҳларидан бошланиб Тир, Дамашқ, Онадули ва Бағдод, сўнг Парфиёна орқали шарққа йўналган ва Ўрта Осиёнинг бу даврдаги қудратли, қадимий ва бой Марв шаҳрига етиб келган. Худди шу ерда ипак йўли жануб ва шимолга йўналувчи иккита тармоққа ажратилган. Бу эса кўплаб давлатларнинг

айнан шу йўл ўзлари тасарруфидаги ерлардан ўтишидан манфаатдор бўлишидан келиб чиққан. Шубҳасиз, бу савдо йўлидан молни олиб кетаётган ҳар бир савдогарнинг ўз-ўзича қизиқиши ҳам бўлиб, улар излари манфатдорлик туйган мамлакатларга ҳам йўл олаверган. Ҳар бир мамлакатда эса турли туман молларига эҳтиёж сезилган ҳар бир савдогар эса ўз моллари сотилиши ва ўзига керакли нарсани харид қилишини назарда тутиб энг аввало ўз фойдаларини кўзлаган.

Шундай қилиб, йўлнинг жануб тармоғи Балхга томон йўналиб, сўнг Термиз ёнидан Ёркент, Хутанга етиб борган. Яна бир неча минг минг км. йўл босилиб Дуанхуанга чиқилган ва Ипак йўлининг шимолий тармоғи билан туташган.

Ипак йўлининг Марвдан бошланган шимолий тармоғи Қарши томонга йўналиб, сўнг Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона водийси орқали Ўш ва Турфанга етиб борган. Ҳар икки тармоқ Дуанхуанда кесишгач, Ипак йўли Ланъчжой орқали бутун Хитойни кесиб ўтиб, Япон денгизига чиқиб борган («Заргар кутиси» Евгений Берозовиков китоби 63-64 бетлар). Шу тарзда Темур ўзининг юришларини Ипак йўли магистрالي ўтган шаҳарларга қилишга ҳаракат қилди.

Масалан, 1381-йил куртлар давлатининг пойтахти Ҳирот шаҳри босиб олинди. Энди этибор беринг, ўша даврда Ҳирот асосий Фарғона савдо магистрали ўтган чорраҳада жойлашган эди. Ҳирот шаҳри орқали Хитойдан яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига қараб асосий йўл ўтган эди. Шу сабабли йўлга жанубдан Ҳиндистон карвон йўли ҳам келиб туташганди. Хиротда ўн икки минга яқин савдо дуконлари, карвонсарой, тегирмон, ҳаммомлардан ташқари, 360 яқин ўқув бинолари, дарвеш йиғинлари ўтказиладиган жойлар, мачит ва мадрасалар бор эди. Ҳирот бозорларида ипак ва пахтадан тикилган буюмлар, паранжи, чойшаб, ёстик, кимхоб, румоллар, намат, гилам, салла учун махсус матолар, дошқозонлар ва пўлатдан ясалган турли хил буюмлар ҳаддан ташқари кўп эди. Ишлаб чиқариш даражаси бўйича Ҳиротга олтин, кумуш, феруза, ёкут, лаъл, кумуш, нитрат каби қимматбаҳо газлама бойликларига бой Дамашк шаҳригина тенг кела оларди. Ҳирот бозорларида от, хачир, майда мол, туя ва қулларни арзон нархларда сотиб олиш мумкин эди. Хулоса қилиб айтганда, Ҳирот ипак йўли ўтадиган йирик шаҳар эди.

Темур Хоразм давлатига 1372-йилдан 1388-йилга қадар 5 марта юриш қилди. 1388-йилда Хоразм ерлари ўзил-кесил Темур империяси таркибига қўшиб олинди. Баъзи адабиётларда тўрт марта юриш қилган дейилади.

XIV асрнинг 60-йилларига қадар Хоразм Олтин Урданинг таркибий қисми бўлиб, Урганч савдо-сотик борасида катта ўрин тутарди. Моворауннаҳр ва Хитойдан борувчи савдо йўлларида бири айнан шу ердан ўтарди. Урганчнинг савдо соҳасидаги воситачилик мавқеини Ибн Араб Шоҳ шундай тарифлайди: «Саёҳатчиларнинг от аравалари Хоразмни четлаб ўтмас эди. От араваларда ҳеч қандай хавф-хатарсиз томоша қилиб, Қримга қадар етиб борардилар. Саёҳат уч ойгача чўзиларди. Бепоён қумлик худуди денгиз каби беҳад эди. Энг тажрибали ва моҳир одамлар

ҳам йўлни кўрсата олмасди. Халойиқ кўпчилиги ва тўла хавфсизлиги туфайли одамлардан таом ва сув олишарди. Бусиз йўлда давом этиш мушкул эди. Сайёҳлар ўзларининг самимий қаршиланганларидан бошқа ҳеч кимникида тўхтамас эдилар.

Амир Темур Олтин Урда хони Тухтамишга қарши 1389, 1391, 1394-1395-йилларда 3 марта юриш қилиб, уни енгди ва Олтин Урданинг қудратини синдиришга муваффақ бўлди. Олтин Урда давлатнинг XIII-XIV асрдаги қисқача ташқи иқтисодий алоқаларига назар солиб кўрсак Темурнинг бу давлатни нима учун истило қилганлигини тушунамиз. Олтин Урда давлати қуйи Волганинг шарқий қирғоғида жойлашган сарой Берка шаҳрини пойтахт қилган эди. Шаҳар кенг яйловлар билан ўралган ҳосилдор ерлар ва йирик савдо йўллари чорраҳаларидан бирида жойлашган эди.

Савдо йўлларида энг муҳими. Болгариядан Волгага паралел равишда йўналган бўлиб, Хитой, Ҳиндистон, Европа мамлакатларининг савдо йўлларини боғловчи қитъаларо магистралга келиб туташган эди. Сурияда ўз савдо базаларидан ажралган Ғарб мамлакатларининг савдогарлари Қора денгиз қирғоқлари бўйлаб ўз савдо калонияларини келтиришга муваффақ бўлдилар.

Венеция ва Генуялик савдогарлар савдо калонияларини Кримнинг шарқий соҳилларидан Тодон дарёсининг қўйилиш жойи Тангача бўлган территорияда жойлаштирган эдилар. Савдо калониялари шимолий савдо йўналишларини Хитойдан Волга орқали ўтадиган энг чекка Ғарбий маркази бўлишдан ташқари XIV аср охирига қадар халқаро савдонинг асосий марказларидан бирига айланди.

Олтин Ўрда хонларининг ҳаммаси давлатнинг асосий даромад манбаи савдо-сотикдан келишини англаган ҳолда, бу йўлларга ҳомийлик қилдилар, Батухон, унинг укаси Беркахон (1256-1266 йил) ва айниқса Ўзбекхон (1312-1340 йил) Олтин Урда худудидан ўтган барча савдо йўлларида ҳам хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қатъий чоралар кўрди. Олтин Урда Хитойдан Утрор ва Хоразм, Қуйи Волга бўйи, Азов, Крим орқали Европага ўтадиган шимолий қитъаларо савдо йўлининг катта қисмида ҳукмронлик ўрнатади. Ўзбекхон Кафф шаҳрида Венецияликлар билан шартнома тузди. Шартномага мувофиқ Венецияликлар Тан шаҳрида савдо марказларига эга бўлишга рухсат этилганлиги учун Олтин Урда давлатига савдо-сотикдан келадиган фойданинг 3 фоизи миқдорида бож тўлашлари керак эди. Тан шаҳри бозорларида турли истеъмол маҳсулотлари, айниқса бугдой, туз, вино, пишлок, ипак, ҳинд дориворларининг бозори чаққон эди. Шу билан бирга рус ва татар болаларини кул сифатида сотиш қизгин кетарди. Генуяликлар савдо-сотик қилишларига рухсат берганликлари эвазига Каспий денгизи флотининг фаолиятига ёрдам беришлари керак эди. Сарой Берка шаҳрининг ўзида эса савдо билан шуғулланувчи кишиларга барча имкониятлар яратиб берилган эди.

Шимолий савдо йўли мавжуд бўлар экан Темур империяси иқтисодий кудратининг ортишига умид қилиб бўлмаслигини жуда яхши биларди. Тухтамишхон ва унинг қиблагҳои Темур ўртасидаги низо-нифоқ Европани олд ва Ўрта Осиё билан боғлаб турувчи савдо йўллари эгаллашга бўлган саъй ҳаракатларидан келиб чиққан. Ана шундай йўлларнинг бири рус жанубидан Қора ва Кулзум (Каспий денгизи) соҳиллари бўйлаб, иккинчиси Каспий жанубидаги Шом, Кичик Осиё, Кавказорти, Эрон, Самарқанд орқали туташади. Беркахон давридан бери Олтин Урда хонлари дастлабки савдо йўлини эгаллаган бўлсада иккинчисини ҳам қўлга олиш, жилла курса кесиб ташлашни, биринчи навбатда бой Табриз шаҳрини эгаллашни орзу қилар эдилар. Илк муваффақиятли ўриниш Жонибекхон томонидан 1356-1357-йилда уюштирилган бўлиб Озарбайжон ва Табриз ишғол этилган эди.

Аммо унинг вориси бўлган Бердибек даврида Табриз аввал Музафарийлар, кейин Жалойирийлар қўлига ўтди. Тухтамишхон бу уринишни фақат такрорлади холос.

Табризни босиб олиш Эрон иқтисодиётига ва унинг савдо йўлига кучли зарба бериб мамлакат тараққиётига хавф соларди. Бу режа Эрондаги ҳукмрон кучларнинг қаттиқ ғашини келтириши табиий эди. Аввалига Жалойирийлар, сўнгра Темур Олтин Урданинг бу режасига қарши эдилар.

Шомий берган маълумотларга қараганда Темур собиқ Жалойирийлар ҳукмронлигидаги Озарбайжонга ўзига қарам улус тариқасида кўз тиккан. Шундай қилиб 1385 – 1386 йилда Олтин Урдаликларнинг Озарбайжон ва Табризга бостириб кириши Олтин Урда хони ва Самарқанд ўртасида ихтилоф олиб келди. Улар ўртасидаги жанг чиқишига иккинчи сабаб Дашти Қипчоқнинг шимолий қисмини эгаллашга бўлган интилиши билан боғланади. Темур Олтин Урда хонининг Кавказ ва Эронга киришини истамас, аксинча ўз ҳукмронлиги остида бўлиши ёки шимолий савдо йўлини ўзиб ташлашини хоҳларди. Аммо Дашти Қипчоқ ерларини ўз тасарруфига қўшиб олишни хаёлига ҳам келтирмаган бўлиши мумкин. Чунки ҳарбий нуктаи назардан бу жуда қийин эди.

Кейинчалик 1395-йилда Шимолий Кавказ ва Терек дарёси бўйида Темур билан Тухтамиш ўртасида шиддатли жанг бўлиб, Темур қўшинларининг ғалабаси билан яқунланди.

Темур сарой Беркани босиб олди. “Мўзаффар қўшин Сарой Берканинг кулини кўкга совурди, туб халқ ва уруғлар бисотини мусодара этди. Сарой Берканинг емирилиши Дашти Қипчоқ қўшинларининг 3 саройини ер билан битта қилишига қарши олинган қасос эди. Чунки ўша пайтда Темур Эрон ва Ироқни забт этиш билан овора эди. Хувиллаб қолган Мовароуннаҳрдаги Қозон Султонхон саройини даштликлар ер билан битта қилишган эди”. деб ёзади Яздий.

1395-йили Олтин Урдада бўлиб ўтган воқеалар хусусида рус йилномаларида батафсил маълумотлар сақланиб қолган. Ибн Арабшоҳ эса мана бундай деб ёзади: «У қўлга тушган ўлжани лашкарларига улашди.

бир қисми йўл бўлиб, у мустак ёнғоғи, чиннигул, занжабил, долчин келтирилар эди. Қипчоқ даштларидан Сирдарё орқали муйна чарм буюмлари, каноудан қилинган маҳсулотлар, Шарқда савдо йўли орқали Хитойдан эса ипак, қимматбаҳо тошлар, ақиқ, марварид, дур, доривор гиёҳлар ва чинни буюмлари олиб келинарди».

Божхона бождари, солиқлари савдо йўли туташган ҳар бир шаҳар ва йўллар кесишган чорраҳаларда савдо карвонларидан ундирилади. Мусулмон бўлмаганлардан бож мусулмонларга нисбатан икки баробар ортиқ олинарди. Савдодан тушган даромаднинг катта қисмини бевосита Темурнинг ўзи оларди. Савдогарларнинг товарлари Темур империяси ҳудудларида ўғирланса ёки йўқолса, ўша воқеа юз берган вилоят савдогарга маҳсулотларининг 2 баробар миқдорда компенсация тўлар, Темурга эса беш қарра ортиқ миқдорда жарима тўлар эдилар.

Шундай қилиб, Темур ҳукмронлигининг биринчи даврида ташқи иқтисодий сиёсатдаги асосий вазифани бажарди. Ўрта Осиё орқали ўтадиган, тарихда Ипак йўли деб аталмиш халқаро йўлнинг барча асосий трассаларини эгаллаб олиб, Машриқ ва Марғит ўртасидаги савдо-сотик муносабатларини ҳар томонлама ривожлантиришга ғоятда катта эътибор берди.

XV асрнинг бошларида Темур давлатининг ташқи иқтисодий алоқаларида янги бир ўзига хос давр бошланди.

XIV аср охири XV асрнинг бошларида Болқон ярим ороли тарихида Туркиянинг ҳарбий қудрати тез ўса борди. Туркларнинг Европа халқлари билан биринчи катта тўқнашуви 1389-йилда, Сербиянинг Косова майдонида бўлди. Турклар бир қанча ғалабаларни қўлга киритиб, Сербия ва Болгарияни босиб олди, Болгария рицарларини мағлубиятга учратди. Византия императори Маниул Палеолог Европадаги қирол саройларига шахсан бориб, улардан ёрдам сўрашга жазм қилди.

Аммо Европа мамлакатларининг ҳукмдорлари Византия императорини яхши қабул қилмадилар. Европа давлатлари хавфнинг олдини олиш воситаларини турли йўллар билан қидирар, ўзларини қутқариб қолиш учун ҳар қандай битимлар тўзишга тайёр эди.

Бировлар ўз рақибларига қарши кураш олиб бориш учун турклар билан битим тўзиш мақсадида улар олдида хушомадгуйлик қилар, бошқа бировлар туркларга қарши курашмоқ учун папа бошчилигида коалиция тўзишга умид боғлар эдилар.

Тез орада халқаро аҳвол ўзгарди. Усмон империясининг ўзини ҳам хавф-хатар остида қолдирган воқеалар руй берди. Темур Боязиднинг кичик Осиёдаги энг хавфли рақиб бўлди. Бу ерда энди икки истилочининг ўша вақтда ўз ҳарбий қудрати жиҳатидан энг юксалган Темур ва Ғарбий Европага даҳшат солиб турган Боязиднинг манфаатлари дуч келди. Боязиддан енгилиб, ер мулкларидан маҳрум бўлган кичик Осиё мамлакатларининг амирлари Темурдан бошпана топдилар ва уни Усмон империяси территориясига бостириб кириб, туркларни бир ёқли қилишга ундадилар.

Ғарбдаги христиан давлатларининг: Византия императори ва Генуя ҳоқими Галат, Француз Қироли Карл XI, Султония шаҳрининг католик миссионерлари (Шимолий Эронда) ёрдам сўраб, Темурга мурожаат қилганликлари Темурнинг Боязидга қарши кураш бошлашига туртки бўлди. Темур Туркия билан бўлажак тўқнашувда ўзининг куруқликдаги операцияларини, Италиялар ва Греklarнинг денгиздаги ҳаракатлари билан мувофиқлаштириб олиб боришга умид боғлаган бўлса керак. Шунинг учун ҳам Темурга Трапезунд билан Константинопол ёрдам бериши зарур эди, бу жойларда ҳали ҳам ҳарбий кемалар бор эди. Темурнинг ўша вақтда йирик денгиз кучларига эга бўлган Генуя билан Венецияга совға ва хатлар билан элчилар юбориши шу мақсадни назарда тўтган бўлиши эҳтимол. 1402-йилнинг баҳорида Испаниялик ва Константинополлик элчилар Трапезунд орқали Амир Темурнинг олдига келган вақтда, Византия императори Маниул Полеологнинг замондоши Трапезунд императори Маниул Эфра дарёси қирғоқлари бўйида Темурга тускинлик қилмоқчи бўлиб бир неча бор суҳбуратлардан кейин итоат этди ва шахсан ўзи унинг олдига келди. Темур Трапезундга юриш бошлаб императорни ўз мамлакати билан ҳарбий ҳаракатларида қатнашишига мажбур этди.

Шу йилнинг 28-июлида 200 мингдан ортиқ кўшин билан Боязид Йилдирим кўшинларини мағлубиятга учратдилар.

А.Ю.Якубовский Темурнинг Европа халқларига кўрсатган хизмати ҳақида шундай ёзади «1400-йилда Темур аскарлари Ўрта Осиёдан ўзюкда, Ғарбда Турк Султони Боязид ва Миср султони Фаражга қарши уруш очиб беради ва ўша вақтда Темур кўп халқларни масалан, кичик Осиёдаги Сивасини, Суриядаги Халап (Алеппо)ни ўзига қаратиб олган эди. 1402- йилда Анқарада Темур иккинчи марта Боязид билан жанг қилди. Бу жанг ўша даврдаги энг катта жанглардан бўлган эди. Ҳар икки томондан 200 мингдан ортиқ аскар қатнашди. Анқара ёнида бўлган жангда Усмон Султонни кўшинлари батамом тор-мор этилди ва Боязид аср олинди. Бу ғалаба Осиё тарихи учунгина аҳамиятли бўлиб қолмади. Темур ўзининг бу ғалабаси билан Европа халқларига иккинчи марта хизмат қилди. Анқара ёнидаги бу ғалаба ва Боязиднинг асир олиниши Константинополнинг турклар-усмонийлар томонидан босиб олинишини қарийб 50 йил орқага суриб юборди».

Бу ерда шуни ҳам айтиш керакки, Темур шимолий Африка халқлари, жумладан, Миср халқига ҳам ёрдам кўрсатди. Чунки Боязид уларнинг ерларига ҳам хавф тўғдириб турарди. Кейинчалик Миср ҳам Византия каби Темур ҳоқимиятини урушсиз тан олди ва унга бўйсунди. А.Ю.Якубовский Темурнинг Европа халқларига кўрсатган яна бир тарихий хизмати тўғрисида фикр юритган.

Уни қуйида келтираман: «Тухтамиш кўшинининг Терек дарёси бўйида тор-мор этилиши ва 1395-йилда Берка Саройининг ҳароб қилиниши Олтин Урдага жуда кучли зарба бўлди, шундан кейин у ўзини ҳеч ўнглай олмади. Қадимги Русга қанчадан-қанча жабр-зулм ўтказган

давлат жуда заифлашди. 1395-йилдан кейин эса Олтин Урда тушкунликка тўша бошлади. Мамай қўшинларининг 1380-йилда Куликово даштида тор-мор этилиши Олтин Урдага берилган биринчи зарба эди. 1395-йилда Терек дарёси бўйидаги мағлубият ва саройнинг тор-мор қилиниши эса Олтин Урдага берилган охирги зарба бўлди.

Темур Ўрта Осиё манфаатларини кўзлаган ҳамда Москва князлари билан алоқа боғламаган ҳолда Олтин Урдага кураш натижасида Ўрта Осиёни бирлаштирибгина қолмасдан, балки объектив равишда Рус учун жуда катта хизмат қилди».

Темур кичик Осиёда бўлган вақтида Боязид билан дипломатик алоқа олиб боришдан ташқари Трапезунд ва Константиннополдан денгизда ўзига мадад қидириш, шу билан бирга, Ғарбий Европадаги анча олис давлатлар: Валўз сулоласидан бўлган Француз Қироли Карл XI (1380-1422) ва Англия қироли Генрих IX Лакастерский (1399-1413) билан дипломатик ёзишмалар олиб борган эди. Ёзишмаларга қараганда европаликларни ҳам, Темурнинг ҳам битта умумий душмани қудратли Усмон империяси бор эди.

Франция Византия империясининг тақдирига бевосита қизиқар эди. Генуяликлар француз фуқароларининг ер ва мулкларини, айниқса уларнинг Палатадаги калонияларини ҳимоя қилиш учун Франция Темурдан мадад кутар ва у билан дипломатик муносабатлар ўрнатишга уринар эди.

Темур билан Карл VI ўртасидаги сақланиб қолган ёзишмалар характериға кўра, Карл VI нинг таклифлари рад этилмаган ва француз қиролини Темур жиддий қўллаб қўвватлаган деб айтиш мумкин. Уларнинг бир-бирларига расмий элчилар юборганликлари тўғрисида бизда маълумотлар йук, бироқ Париж миллий кутубхонасида сақланаётган улар ўртасидаги дипломатик ёзишмалар эса Анқара жангидан кейинги даврга тааллуқлидир. Темур билан Карл VI ўртасидаги ана шу ёзишмалар XIX асрнинг бошларида таниқли француз шарқшуноси Силвестр де Саси биринчи бўлиб шуғулланган эди. Ана шундан 100 йилдан кўпроқ вақт мобайнида гарчи Ғарбий Европа олимлари француз шарқшуносининг асарига мурожат этиб турган бўлса-да ушбу масалага бағишланган махсус асарлар пайдо бўлмади.

1928-йил Бомбейда Эрон шарқшуноси Мирзо Муҳаммаджон Казвинийнинг мақолалар тўплами нашр этилди. Ана шулар орасида битта мақола Темурнинг Карл VI га ёзган хатиға бағишланган эди. Темурнинг Карл VI га ёзган форс тожик тилидаги хатининг «Иқтисодий масалаға бағишланган жойидан ташқари иқтисодий алоқаларни ривожлантиришға ҳаракат қилганликларини билса бўлади:

«Бундан ташқари, ана шу (бизнинг мамлакатимиз)ға савдогарларингизни юбориб туришингизни эҳтиром билан кутиб оламиз. Бизнинг савдогарларимиз ҳам сизнинг ўлкангизға боришлари керак ва уларға ана шундай хурмат ва эҳтиром кўрсатилишиға ишонамиз. Уларға ҳеч ким зўрлик қилмайди ва ортиқча ҳақ олмайди. Чунки дунё савдогарлар туфайлиға гуллаб-яшнамоқда».

Биз яна нималарни ҳал этишимиз мумкин. Подшолигингиз ўзоқ йиллар бахтиёр бўлсин. Салом билан! 805-хижрий йилнинг муқаддас муҳаррам ойининг биринчи кунида ёзилган» бу хатнинг асл нусхаси аввалига шубҳа тўғдирмайди, чунки унинг икки жойига унча катта бўлмаган муҳри босилган эди.

Париждаги миллий кутубхонада Темурнинг Карл VI га ёзган иккинчи хати ҳам сақланмоқда. Иккинчи хат ҳам 1402-йилнинг 1-августидан ёзилган. Бу хатда Темурнинг Боязид устидан қозонган ғалабаси тўғрисида гап боради.

Темурнинг Карл VI га ёзган хатининг таржимаси қуйидагича: «биз Темур Курагоний сўзимиз. Дунёнинг мутабар ва мўзаффар ҳокими, буюк жангларида ғолиб чиққан малик ва султон французлар ва бошқа кўпгина халқларнинг қироли, сизга саломат йўллайман ва тинчлик тилайман.

Биз чин дўстларга хос бўлганидек, ҳамишагидек бахтиёр бўлишингизни истайман: сизнинг номингиз шунчалик-машҳурки, олис - олис мамлакатларгача ҳам етиб борган ва сизнинг шон-шуҳратингиз барча подшоҳлар орасида кенг тарқалганини биз учун шарқнинг архиепископи монах Иоанндан эшитдики, у илгари менинг ҳузуримга қандайдир французлар томонидан юборилган эди, очиғини айтганда монах Франческо Сатру томонидан юборилган экан, биз сизнинг ҳокимиятингиз кучи кўпгина мамлакатларга тарқалганлиги ва айниқса ана шу мамлакатларга ёйилганлигини эшитиб жуда шод бўлдик. Бу ҳақда яқинда Туркияда бўлганимизда эшитдик.

Бундан ташқари савдогарларнинг фойдалари ҳақида кўпгина ажойиб ишлар ҳақида сизнинг саройингиздаги улуғворлик, қудрат ва тартиб ҳақида шунингдек, сизнинг турк султони ҳақида Боязидга душман эканингизни эшитиб яна ҳам қувондик».

Қонун ва динга қараганда Боязид мен билан бирга бўлиши керак эди, бироқ у мен билан бирга ва дўстлари билан тўзилган шартномага риоя қилмади, шунинг учун биз уни махф этишга қарор қилдик ва юқоридаги монахлар гапини эшитиб ва сизнинг вакилларингиз томонидан берилган ваъдага асосан, биз Туркия чегараларидан утиб, сизнинг ҳам бизнинг ҳам душманимизни худои таволлониинг ёрдамида қисқа вақт ичида Боязидни ҳам, мамлакатни ҳам тор мор қилдик, улуг давлатлар ва дустлар шу каби катта ишлар тўғрисида хабарлашиб туриш одати мавжуд бўлганлиги учун ҳам биз ҳазрати ҳазрати олийлари хўзурига архиепископ Иоаннни юбордик.

Уни биз сизнинг шу билан бирга бизнинг ҳам кишимиз сифатида юбордик, у бизнинг аҳволимиз тўғрисида, бу ердаги мамлакатлар ҳақида ва сизнинг ракибингиз тўғрисида батафсил гапириб беради, шунингдек, ана шу кунларда сизнинг одамларингизга барча ҳурмат ва эҳтиромни ўрнатдик: сиз диний ишлардан ташқари ҳамма ишда ишончли киши бўлган унинг оғзидан эшитинг.

Биз сизнинг аҳволингиз яхшилиги ҳақида эшитишни истаймиз, бундан кейин сизнинг одамларингиз ва бизнинг ерларимиз, бизнинг кишиларимиз ва сизнинг ўлкангиз кишилари ўтган авлодларимиз

давридагидек, бориб келиб турсалар сизнинг ва бизнинг номимизни ҳамма жойда олқишлаб турсалар, мамлакатимиз савдогарлари учун фойда келтиришса, кўп хурсанд бўлар эдик. Шунинг ҳам айтиш керакки эндиликда бизнинг юртимизда савдогарларингизнинг хавфсизлиги таъминланади, айтилиши лозим бўлган бошқа ишлар ва алоқаларнинг ҳаммаси тўғрисида юқорида номи тилга олинган архиепископ гапириб беради. Чунки бу ерларда ўзок вақт бўлиб, кўпгина нарсалардан хабардор. Сабаета (Сивас) яқинида муҳаррам ойининг биринчи куни, муҳаммад йилининг саккиз юз бешинчисидан ёзилган.

Карл VI ҳам ўз навбатида Темурга жавоб хати ёзган. Биз бу хатни тўлиқ бериб ўтирмаймиз, фақатгина савдо-сотикқа оид бўлган жойидан бир лавҳа келтирамиз.

«... бизнинг савдогарларимиз ва бошқа христианлар савдо-сотик қилишлари ва айни вақтда сизнинг фуқаролигингиз билан шартнома тузишлари ҳамда қаршиликсиз ўзаро савдо ишлари олиб боришлари, шунингдек бунда кейин барча ерларда ва жойларда шонли отабобларимиз давридагидек ҳозир ҳам, бунинг учун биз аввало, сиз жаноб олийларига ташаккур ва миннатдорчилик билдирамиз сизнинг одамларингиз бемалол бизнинг ерларимизга келишлари ҳам савдо-сотик қилишларига ва кўпгина бошқа масалаларда бажону дил розимиз ва шундай бўлишини истаймиз.

Парижда ёзилган ҳазрати Исо пайғамбар йилининг бир минг тўрт юз учинчиси, июнь ойининг ўн бешинчи куни».

Хатда Франция ва Темур давлати ўртасида савдо алоқаларини ривожлантиришга катта урғу берилган.

Темур Англия давлати билан ҳам дипломатик муносабатлар ўрнатишга ҳаракат қилиб турди. Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ бу борада бир қанча муваффақиятларга эришди. Мироншоҳнинг Генрих IV га ёзган мактуби сақланиб қолган. Мактубнинг охирида савдо муносабатларини ривожлантириш тўғрисидаги масала тилга олинади: «Савдогарларга қолганда сизнинг савдогарларингиз ҳозирги вақтда улар хавф-хатарсиз бўлганларидек, хавф хатарсиз биз томонларга келиши ва бизнинг одамларимиз ҳам хавф хатарсиз бўлишини истаймиз, гарчи бизнинг ўртамазда диний тафовут бўлса ҳам сизнинг кишиларингиз хавф хатарсиз бўларди, чунки бу дунёда меҳр-муҳаббат бор. Биз кўпларнинг айниқса савдогарларнинг наф кўриши тўғрисида ғамхурлик қилишимиз керак».

Мактубнинг қачон ёзилганлиги ҳақида аниқ бир фикр йўқ. Мактубнинг охирида 1402-йил 22-май билан 21-июн ўртасида ёзилган дейилган, лекин Силвестир де Сасининг фикрича мактуб 1402-йилнинг июнида ёзилган деб таъкидланади. Англия қироли Генрих IV нинг Темурга ёзган мактубини ҳам қисқача қараб чиқамиз. Бу мактуб ҳозир Британия музейида сақланмоқда. Мактубда Генрих IV Темурдан ўз савдогарларига барча имкониятлар яратиб берилишини сўраган. «... миннатдорчилик билан чин қалбдан сўраймизки, бундан кейин

бизнинг савдогарларимизнинг мамлакатингизда бемалол юришларига имкон тўғилса»

Тарихий манба касб этган мактубларини яхшилаб ўрганиб чиқилса, ҳар бирида иқтисодий алоқалар тўғрисида фикр юритилганига гувоҳ бўламиз. Темур давлати ташқи иқтисодий алоқаларининг иккинчи даври тинч ҳолатда ўтди. Ўша даврда халқимизнинг бошқа давлатлар билан савдо-сотик, тижорат ишларини ривожлантиришга интилганликлари, энг муҳими иқтисодий алоқалар тенглик ва ўзаро ҳурмат асосида олиб борилгани катта аҳамиятга эгадир.

5.Амир Темур давлатининг ички иқтисодий сиёсати.

Мамлакатнинг ички иқтисодиётини ривожлантириш учун ташқи иқтисодий алоқаларга ҳам эътиборни ошириш лозим. Ҳозирги даврда ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантирибгина Ўзбекистон Республикасининг сиёсий мавқиени ва иқтисодий даражасини кўтариши мумкин. Бу нарса Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолиятида кўриниб турибди. Амир Темур давлатида ҳам ички иқтисодий сиёсатини ривожлантиришда бир қатор йўналишларга ва омилларга алоҳида эътибор қаратган:

- а) давлатнинг ички иқтисодий сиёсати;
- б) қўшин иқтисодиёти;
- в) архитектура-меморчилик;
- г) савдо-сотик;
- д) ҳунармандчилик.

Темур Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётига XIV асрнинг 50-йиллари охири ва 60-йиллари бошларида кириб келди. Бу вақтда Чигатой улусига қарашли бўлган Мовароуннаҳр тарқоқ, майда-майда феодал давлатларига бўлиниб кетган эди. Кеш, Бухоро, Термиз, Бадахшон, Хўжанд, Шош, (Тошкент ва бошқа қатор вилоятлар ҳокимлари ўртасида адоват, тинимсиз уруш, жанжаллар давом этиб келарди. Бир тамондан муғул хонлари ўтказаятган зуғумлар, иккинчи томондан маҳаллий ҳокимлар ўртасидаги тўхтовсиз низолар мамлакатни мушкул аҳволга туширтириб, фақат оддий халқ аҳволини оғирлаштириб қолмай, балки ҳоким синфларининг манфаатларига ҳам путур етказарди.

Мана шундай оғир вазиятда сиёсат майдонига чиққан Темур Мовароуннаҳрда муғул хонларидан мустақил, кучли марказлашган давлат тузилмагунча вазиятни тузатиш мумкин эмаслигини тўла англади ва бу йўлда кескин курашга бел боғлади. Темурнинг бу ғоясини мамлакатни бирлаштиришдан манфатдор бўлган барча социал кучлар айниқса феодал-зодагонлар астойдил қўллаб-қувватладилар.

Вужудга келган сиёсий вазиятдан устамонлик билан фойдаланиб, дадил кураш олиб борган Темур XIV асрнинг 70-йилларига келиб

Мовароуннахрдаги мавжуд феодал давлатга асос солди. Ўрта Осиё халқлари ҳаётида юз берган бу тарихий воқеада, шубҳасиз, Амир Темурнинг хизмати бекиёсдир. Мамлакатнинг хўжалик, сиёсий ва маданий ҳаётида у ўтказган тадбирлар ана шу мақсадларни кўзлаган эди. У ташкил этган марказлашган феодал давлат шароитида ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши билан бирликда Темурнинг кўпдан-кўп ҳарбий юришлар натижасида тўпланган ҳамма катта бойликлари ҳам маълум даражада мамлакатнинг иқтисодий юксалишига ёрдам берди.

Темур ўзига хонлик унвонини қабул қилмаган эди. Маълумки у номигагина тахтга чиқарган хонлар Суюрғанмиш (1370-1388-йиллар) ва Султон Махмудхон (1388-1402-йиллар) мамлакат ҳаётида муҳим ўрин тутмас эди. У Мовароуннахрни танҳо ўзи бошқарарди. Султон Махмудхоннинг ўлиmidан кейин ёрдамчи хонлик мартабасига ҳеч кимни кўтармасида, лекин марҳумнинг номидан танга зарб қилаверди. Темур мамлакатда алғов-далғов чиқмаслиги учун асосан, Чигатойлардан ташкил топган кўшинларни юришларга олиб борарди. Уларга махсус имтиёзлар яратган эди. Испан элчиси ва сайёҳи Клавиho шундай ёзади: «Чигатойлар хондан махсус имтиёзлар олган бўлиб, молларни истаган жойда ўтлатиши, экин-тикин қилиши, ёз ва қишда кўнгиллари тусаган ерда яшашлари мумкин. Улар шохларга солиқ тўламайди, чунки чигатойлар ҳарбий сафарбарлик эълон этилиши билан урушда хизмат қилгани жўнайди».

Темур феодаллар мулкини ягона давлатга бирлаштирди. Лекин айна вақтда у муайян вилоятларни суюрғолга ёки лен, феодал (ўрта асрларда феодаллар ўз васийларига берилган ер сув, мулк)га тарқатиб, шу давлатни парчалаб ҳам ташлади. Суюрғол феодалнинг Темур даврида кенг тарқалган шарқий кўриниши эди. Суюрғолга берилган мулк авлоддан-авлодга ўтади ва ундан олинувчи улпонлар бутунлай ёки қисман суюрғол эгасига тегарди. Бирор вилоятни Суюрғолга олган шахс ўша худуддан шу пайтгача бош ҳукмдорга келиб тушган барча солиқ, улпонларни ундириб олишга ҳақли эди. Суюрғол қилинган ер Суюрғол эгасига Темурнинг муҳри босилган ёрлик берилгандагина қонуний ҳисобланарди. Шу билан бир вақтда Суюрғолдан ташқари тархон ҳам давлатга хизмат кўрсатган кишиларга мукофот тариқасида бериларди. Тархон бу давлат хазинасига турли солиқ, улпон тўлашдан озод этилган ерлар эгаларидир.

Демак тархон-имтиёзга эга бўлган дегани. Тархон ҳақидаги ёрликни Суюрғолдан фарқи шуки, тархон ер-сув ёки бирор косибчилик, хунармадчилик устахонасига эга бўлган кишиларга берилган. Бундан ташқари тархон ёрлиғини олган зотнинг ноҳуя ҳаракатлари тўққиз мартагача кечирилган, 10 бор гуноҳ иш қилгандагина жавобгарликка тортилган. Шу билан бир вақтда дин пешволари, диндорларга давлат ерларидан вақф ерлар ҳам ажратилган. Амир Темур «Темур тузуклари»да бу хусусида шундай фикр билдиради: тамом вакилларини бошқариш ва назорат қилиш учун мутававали (вақф мулкига ва ундан келадиган даромадга васийлик қилувчи, уни тақсимловчи диний мансабдор) танлашни, ҳар бир шаҳар ва вилоятда козифа муфтий (фатво берувчи,

диний масалаларда қарор чиқарувчи диний мансабдор мухтасиб ўрта аср мусулмон давлатларида ислом маросимлари, урф одатлари ва шариат қонунларининг бажарилиши устидан назорат қилувчи мансабдор тайинлашни унинг ўзига ҳавола этдим. У сайидлар уламо, шайхлар ва бошқа диний арбобларга Суюрғол белгилаб, ҳар бирининг вазифасини тайин қилсин дедим» (57 бет). Маълумки, вақф-мусулмончилик қонун қоидаларига оид ва хайрли мақсадлар, оллоҳ йўлида ажратилган мол мулкдан иборатдир. Мусулмон давлатларида мактаб ва мадрасалар аҳоли учун мусофирхона, етимхона ва касалхоналар қурила бошлади.

Ушбу бинолар учун бўладиган харажатлар қуйидагилардан иборат:

Имом, муаззин, жойномоз, ҳақи, қурилиш, шогирдларнинг нафақаси, муаллим ва мударрислар, табиб ва ёрдамчиларнинг маоши, китобидан нусха кучириш ҳақи ва бошқалар.

Бино эгаси доимий даромад бериб турадиган жойлар (ер, тегирмон, ҳаммом, дукон, карвон сарой, хунармандчилилик корхоналари ва бошқалар)ни шу бино ёки ўша жой мамуриятига, қозихонага расмийлаштирилган ҳужжат вақфнома билан ўтказиб берган. Вақфдан келадиган даромад дин, маданият, маориф ишларига сарфлаган. Вақфнинг бир неча турлари мавжуд бўлган: «вақfli аҳоли» - маълум шахслар томонидан келинган вақф.

«Вақф авлод» - вақф келувчининг авлодлари фойдасига келинган, бунда ер авлодлари учун мутоваллик мерос ҳисобланган:

«Абвоб ал-бирр» - мазорларга келинган вақф:

«Абвоб ал-хайр» - хайр эҳсон келувчи ташкилотлар вақфи.

Вақф эгаси- вақфдор, вақф ерни ижарага олиб ишловчи - вақфкор дейилган. Вақф мулклари уч йилдан ортиқ даврга ижарага берилмаган, шунингдек, бу мулклар хирож, ушр, закот солиқларидан озод этилган. Биз учун муҳим ҳужжат бўлган Амир Темурнинг **вақти** алоҳида аҳамиятга эгадир. Чунки бу манба соҳибқироннинг байиллар айтганидек, фақат босқинчилик билангина шуғулланмаганидан далолат беради.

1897-йилнинг 29-августида Туркистон генерал-губернатори меҳмонхонасида ўтказилган Туркистон ҳаваскор археологлар тугарагининг умумий мажлисида ҳам шу ҳақда фикр билдирилиб, Амир Темур вақфномаси рус тилида келтирилган....

Оллоҳ таолодан ва Муҳаммад пайғамбардан нажот сўраб, ушбу қасрни барпо айлаб ва қуйидаги шартларни баён қилдирган: мен ким шохларнинг шохи, жаннатга лойиқ Хазрат сайид Амир Темур Курагон Баҳодир Султон Ибн Тарағай, ҳурматга лойиқ вакилларига сув ва ерлар ажратиб бермоқни ният айладим, демакким: хужандликларнинг ховўз бошидан бошлаб, жикки ариғи суви ва атрофдаги ерларни бирламчи, Окжар йўли орқали табаррук кул, Хайрота кадамжойларига бутун сув ва ерларимни Султон хожа Аҳмад Яссавийга вакил тортиқ килурман. Менинг бу қилмишим Оллоҳга хуш келсин. Ҳозирда ва келгусида шариат билан келишилган ҳолда фуқароларимга тақдим айладим ва еру сувларимни чегаралаб бердим. Ҳеч ким хўжаликлардан ташқари бўлган

ерлардан фойдалана олмагай ва экин экмагай. Бул вақфни ҳаётимнинг охиригача сақлашим шартдур. Вақфда белгиланган шартлар қуйидагилардир:

1) икки қози бўлмоғи шарт (Қуръонни ёддан биладирғон), алар қуръонни ҳар пайшанба ва душанба кунлари ўқишлари шарт (ҳазрат масжидида), негаки қуръон ўқилса, бул қуръон бирла менинг мозорим ёруғ ёнур, қуръон бирла ўқийдирғонлар менга ва менинг наслларимга таъзия қилмоғи лозимдур.

2.) Ҳазрат султон Яссавийнинг Садр Шайх деган укаси бўлганлигини, Садр Шайх (Хусайн Шайхнинг ўғли) деган ўғли бўлганлигини этиборга олиб Ботир Али Шайх Яссавийнинг қариндоши бўлганлигига ишонч ҳосил айлаб мен Ботир Али Шайхни вақф мутавалийси этиб тайинлармен. Ҳеч ким хонга нисбатан ўзбошимчалик қилмаслиги ва хоннинг барча ворисларини абадул – абад ҳафа қилмаслиги шартдур:

3) мутавали тўрт кишини ишга қабул этмоғи шартдур: икки киши сув ташимоғи ва икки киши масжиднинг ерини ва ховлисини супуриш ва қуриқлаш учундур.

4) хўжаликларнинг ховузи атрофидаги боғни ва унга икки кишини коровул соқчи айлайдурман:

5) Ботир Али Шайхдин бўлак кун булмакфиннинг хужайини бўлолмагай, ул тушкон даромадни йиғиб, ўзи билганича масжид ишларига сарф айлаши шартдур ва бошқаларни вақф ишларига йўлатмаслиги керак:

6) ҳар душанба ва жума кунлари масжидда хўжажуйларга халим таёрланиши шартдур. 2,5 ботмон буғдойдин ва 2 ботмон кушдин булуғ учун керакли, туз ва ўтин берилиши керакдур. Бу халимдин камбағаллар, етимлар фойдаланмоғи шартдур, йилига юз туяга ўтин тахланиши шартдур, икки корга 150 пуд буғдой тайинланмоғи лозимдур.

7) ҳамма қирғиз, ўзбек, қишлоқ ва шаҳар улуғлари ва ҳукмдор кишилар вақфга бўйсуниб, унинг ишларига аралашишлари керак эмас. Менинг бул сўзларим ҳамма келажак амир ва бошқа амалдорлар билан тасдиқланмоғи ва алар бирла хужайинларини ҳавас қилмасликлари керакдур. Бўлмасам мен алар бирлан нари дунёда, худо ва пайғамбарлар олдида дардлашурмен. Олдин айтилганидек, макфийни кўп жойларга тайинладим. Шулардан қора сув булоғидаги жойга авлиё мир Сайид Бакисни тайинладим.

8) бутун макфийлар бирлан хужайинликни ул мутавали қилмоғи шарт. Ақчаларни ўз билғонича сарфлаши керакдур. Ҳукмдорлардин биронтаси бу қоғозга бўйсунмаса ва хужайинликларини ҳафа қилса аларни Худо ва пайғамбарлар ҳафа қилур.

Вақфноманинг пастида «Қози Камолуддиннинг иккита муҳри бўлиб тепасига тиллоранг суртилган кичик муҳр бор, унда шундай сўзларни ўқиса бўлади, - Амир Темур шундай подшо бўлганки унга тенг келадигани бўлмаган 735-йили тўғилган 771-йилда бутун дунёни забт этган, 809-йили вафот этган».

Темур Фарогоний Суюрғол асосида ўғли Умар шайхга, кейинчалик унинг ўғли Искандарга берган. Темур кейинчалик жами босиб олган мамлакатларни қўлда тутиб туролмаслигини, бир жойда туриб бошқариш мушкуллигини билиб, айрим музофотларини ҳарбий шухрати ва хизматларига қараб Суюрғол асосида ўз ўғилларига, набираларига ёки амирларига ҳадя этар эди.

Мазкур ўринда шуни ёддан чиқармаслик керакки, у кичик тасуротларини босиб олганидан сўнг ҳам олдинги ҳукмдорларни алмаштиришга шошилмасди. Бунинг ёрқин мисолини ширвон шох Шайх Иброхим дарбандийни аввалгидек Ширвон ва Дарбанд, оқ қуйинли туркманлар ҳукмдори этиб қолдирганидан ҳам куриш мумкин. Катта-катта музофотларга эса у ўз ўғиллари ва набираларини бош этиб тайинларди. Темур 1381-йил Курдлар сулоласига барҳам берганидан кейин Хуросон ҳамда Хиротни ўғли Мироншоҳга инъом этди. 1393-йилда худди шу аснода «тахти Хулағухон» Ғарбий Эрон, Ироқ, Арманистон ва Озарбойжонни қўшиб берди. Жужон, Мазадарон, Хуросон (Мироншоҳдан сўнг) Суйистон ўғли Шохрухга, Афғонистон ва шимолий Ҳиндистон Пирмуҳаммадга суюрғол қилиб берилган эди.

Темур вассалларига нисбатан қаттиққўл бўлиб баъзиларини жазолар, суюрларини тортиб оларди. У феодалланувчи барча кучларни босқинчилик юришларига йўналтириб олар, энг қатъий кўринишдаги ҳарбий мустабидлик тартибини ўрнатган эди. Давлат ҳудудлари туманларга бўлинган ҳолда бошқариларди. Туманлар уруш даврида 10.000 минг кўшин билан армиясини таъминлашлари мажбурий қўйилган эди.

Дехқонлар ва ҳунармандларнинг муғуллар даврига хос бўлган жамики мажбуриятлари ҳам сақланиб қолган эди. Темур даврида деҳқонлар ерига ўзил - кесил бириктириб қўйилган эди. Деҳқонларни 4 гуруҳга бўлиш мумкин эди:

- 1) Амлок ерлари ҳисобига яшовчилар;
- 2) Хусусий ер эгалари;
- 3) Ўз ерида ишловчилар;
- 4) Вақф ерлари ҳисобига яшовчилар.

Темур даврида деҳқонлар хусусий жиҳатдан ҳам ерга бириктириб қўйилар эди. (И.П.Петрушевский). Деҳқонлар ўз хужайинидан бошқасига ўтишт ёки бошқа хужайиннинг қўл остида паноҳ топиши мумкин эмас эди. Шунга журъат қилган деҳқон ўлдирилар, унга бошпана берган одам жазоланар эди.

Ҳунармандлар, айниқса асир олинганлари ярим қўл ҳолатида бўлиб корхонадан ташқарига чиқарилмайди. Махаллий ҳунармандларнинг аҳволи яхшиланар, зотан Темур уларни кадрлар эди.

Темур давлатининг асосини 12 ижтимоий тоифа ташкил этади:

- 1) Сайидлар, уламо, машойих, фозил кишилар;
- 2) Ишбилармон, донишманд одамлар;
- 3) Художулар, тарки дунё қилган кишилар;
- 4) Нуёнлар, амирлар, мингбошилар, яъни ҳарбий кишилар;

- 5) Сипоҳийлар ва раъият;
- 6) Махсус кишилар;
- 7) Вазирлар саркотиблар;
- 8) Хақимлар, табиблар, мунажжимлар, муҳандислар;
- 9) Тафсир ва ҳадис олимлари;
- 10) Аҳли ҳунар ва саноатчилар;
- 11) Суфийлар;
- 12) Савдогарлар ва сайёҳлар;

Ибн Арабшоҳ Темур давлатидаги мансабдор шахслар тўғрисида маълумот берган. Унинг айтишича бу маълумотларни шайх Аловуддин ал-Бухорий айтган. Темурнинг девонлари хўжа Махмуд ибн Шихоб ал-Ҳаравий, Маъсуд ас-Симононий, Муҳаммад ас-Соғирий, Тожиддин ас-Солмоний. Аллоуддавла ва Аҳмат ат Тусий ва бошқалар бўлган. Унинг девони муншийси котиб уссир мавлоно Шамсуддин бўлиб ўз замонасининг қозиси, ўз даврининг фозили эди.

...Темур имоми Абдужаббор ибн Нурмон Мутазилий бўлиб мамлакатининг бош қозиларидан Мавлоно Кутбиддин ва Хўжа Абдумалик унинг амакисининг ўғли Хўжа Абдулаввал ва улардан бошқалар; Темурга қисса ва тарихларни ўқувчи мавлоно Убайд табиблари азуллоҳ ва Шомда табибларнинг бошлиғи бўлган Жамолиддинлар бўлганлиги қайд этилган («Амур Темур тарихи 1992-йил Тошкент 84-85 бет»).

Темурнинг ички сиёсати Моваруннахрни моддий ва маданий жиҳатдан имкон қадар юқори кўтаришга ҳаракат қаратилган эди. Темур маданият фан, меъморчилик, ҳаёт, адабиёт, поэзия, тарих, мусиқа сингари соҳаларни ривожлантиришга кўп эътибор берар эди. Темурнинг яхши хусусиятларидан бири шу эдики, у бирор масалани ҳал этишдан олдин шу соҳанинг билимдон одамлари билан маслаҳатлашар ва қарор қабул қилар эди. Унинг олимлар билан қиладиган маслаҳатларининг ҳар хил даража ва турли шакллари бўларди.

Одатда Темур тиббиёт, риёзиёт, астрономия, тарих фанлари вакиллари, адабиёт, тилшунослик илми намояндалари, шунингдек, тиелогия ва дин соҳасидаги машҳур одамлар билан шахсий суҳбатлар ўтказарди. Олимлар кенгашида Темур нутқ сўзлаб бундай деган эди: «Фан ва диннинг машҳур кишилари ўз маъсулиятлари билан подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга нисбатан бундай қилмаяпсизлар, менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кўчайтириш, давлатимизни ривожлантириш. Сизлар менга маслаҳатларингиз билан бу ишларни амалга оширишда кўмаклашингиз керак. Мамлакатнинг аҳволи девонни сунъий истемол қилинганлиги ва қилинаётганлиги, оддий одамларнинг жойлардаги ҳокимлари томонидан қисиб қўйилишлари каби ҳоллар ҳаммадан кўра сизларга аёндыр. Шулар ҳақида маълумот берсангизлар, бу каби адолатсиз ишларни бартараф этувчи ҳамда шариат ва қонунлар яхши булурди ».

Амир Темур саройида илм-фаннинг машҳур олимлари, шоир ва ҳаттотлари жуда кўп эди. Ибн Арабшоҳ «Ажойиб ал Макдур ёки тарихий Таймур» асарида Темур мамлакатигаги машҳур олим, ҳаттот, ҳунарманд боғбонлардан баъзи бирларининг номлари келтирилган. Масалан, у факир олимлардан мавлоно Абдумалик, Нумонуддин Хоразмий, Хожа Абдувалла, мавлоно Исомиддин Ибн Абдумалик, муҳақиҳ ат Тафтазоний, Саййид Шариф Муҳаммад журжоний, муҳаддис олимларидан Шайх Шамсуддин Ибн ал Жазоирӣ, хожа Муҳаммад аз Зоҳид Бухорӣ, қорилардан мавлоно Фаҳруддин қуръони қироатдан ҳам, савтда ҳам тажвид билан ёд олган кишилардан, абдулатиф ал-Домгонӣ мавлоно Асадудин, боғбонлардан Шихобуддин Аҳмад аз Заркашийларнинг номларини зикр этган. (85-88-бетлар Ибн Арабшоҳ «Амир Темур тарихи» Тошкент 1992-йил)

Темур мамлакатнинг ички иқтисодийтини ривожлантиришга катта аҳамият берар эди. Айниқса, у Самарқанд ва она шаҳри Кешни ободонлаштиришга кўп эътибор берди. Жаҳонгирнинг бўйруғи билан 1365-йили Қарши, 1370-йили Самарқанд, 1380-йили Кеш шаҳри атрофида қайтадан мудоафаа деворлари бунёд этилди. Шарафуддин Али Яздийнинг қайд этишича, Амир Темурнинг ҳарактерли хусусиятларидан бири давлат, мамлакат, фуқарога ғамхурлик эди. Унинг қоидаси рости-рости эди. Ҳақиқат- сихат саломатлик, ҳақиқат-тартиб, ҳақиқат-адолат демакдир деб тушунтирарди у.

Шу билан бир вақтда Темурнинг муҳрида ёзилган қоида ҳақида Ибн Арабшоҳ, Якубовский, Х. Вамбери ва бошқа кўплаб тарихчи олимлар асарларида учратиш мумкин.

Масалан: Х. Вамбери бу ҳақида шундай деб ёзади: «Темурнинг аломат белгиси ушбу тарзда қуйилган уч ҳақиқатдан иборат эди. Шиори «Рости-рости». Бу ибора «Куч адолатда» маъносини билдиради. Бу аломат унинг уч иқлимда яъни Шимол, Жануб ва Ғарбда ҳокимлигига ишора («Моваруннаҳр тарихи»53-бет)

Темур давридаги ҳаражатларнинг катта қисми қўшин эҳтиёжларига ишлатиларди. Урушларга ишлатилган ҳаражатлардан ташқари сипоҳ ва зобитларга ойлик, ярим йиллик маошлар бир йиллик маошлар, шу билан бир вақтда моддий манфаатдорлик мақсадида улуфа, мансаб, турли хил инъом ва совғалар берилади. «Темур тузуклари»да бу нарса яққол кўрсатилади. «Қилич чопишга баҳодирларни биринчи маротаба-ўнбоши, иккинчи маротаба бўлса-юзбоши, учинчи маротаба бўлса мингбоши қилиб тайинлансинлар. Ўн боши қўли остидагилардан бири ботирлик кўрсатса, биринчи навбатда ўнбоши қилсинлар. Қилич чопишда ўзини ҳимоя қилиб кўзга ташланган аскарлар бундан истиснодир, чунки хўкиз ҳам шохини нихтайди. Шундай экан сипоҳийларнинг асли насабларига ҳам қараш лозим. Агар мингбоши қилич зарби билан ғанимнинг бир фавж лашкарини синдирса, уни биринчи амир қилиб тайинласинлар. Биринчи амир ёв лашкарини бўзиб уларни тарқатиб баҳодирлик кўрсатса уни иккинчи амирлик даражасига кўтарсинлар» .

Шунга ўхшаш қайси амир ёв лашкари тўпини буздириб иш кўрсатар экан, уни мартабасидан юқори кўтарсинлар. Сипоҳийлардан кимки астойдил шамшир чопгудек бўлса маошини кўтарсинлар. («Темур тузуклари»79-бет).

Манфаатдорлик бўлган жойда меҳнат самарали ва унумдор бўлади. Энг муҳими қаттиқ интизом ўрнатилади. Шу сабабли Темур давлатида ҳарбийларнинг кўрсатган қаҳрамонликлари тақдирланарди. «Амир қилдимки қайси амир бирор мамлакатни фатх этса ё ғаним лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз этсинлар;

биринчи, фахрли хитоб, туғ ва ноғора берилиб уни баҳодир деб атасин;

иккинчи, уни давлат ва салтанат шериги билиб кенгаш мажлисига киргизсинлар;

учинчи, унга чегара қўшини топширилсин ва ўша ердаги амир унга бўйсундирилсин.

Агар амирларнинг қайси бирови тура, хон ўғлини енгса ёки бирор амирзодага шикаст етказса ё бирор улка хонини мағлуб қилса уни юқоридаги йўсинда мукофотласинлар.»

Яна амр қилдимки, жангда ўзини кўрсатиб қаршисидаги ғанимнинг лашкари билан синдирса мартабасини оширсинлар.

Яна амр қилдимки ўнбоши, юзбоши ва мингбоши душман сафини бўзиб ўз қаршисидаги аскар фаржини синдирса, ўнбоши бўлса шаҳар хокимлигини беринглар, юзбоши бўлса уни бирор мамлакат ҳукмдори этиб тайинласинлар.

Яна ҳукм қилдимки амирларнинг қайси бири ғанимларнинг қўлидаги бирор мамлакатни фатх этиб, душман тасаруфидан озод қилса шу мамлакатни уч йилга унга инъом қилсинлар. Ва амр қилдимки қайси бир аскар қилич чопиб баҳодирлик кўрсатса унга инъом тариқасида чумок қимматбаҳо тошлар билан безатилган утоға, камар, турна беллик қилич ва бир от берсинлар. Ўнбоши мартабасига кўтарсинлар. Иккинчи ва учинчи бор баҳодирлик кўрсатса юзбоши ва мингбоши мартабасига кўтарсинлар.» («Темур тузуклари»82-бет). Бу тузукда инъом ва совға бериш тартиби аниқ кўрсатилиши тартиби билан бир қаторда синфий манфаатлар ҳам кўриниб турибди.

Масалан: оддий сипоҳий ва мингбошилиқ даражасига кўтарилиши баён этилади. Бундай чеклаш давр талаби билан келиб чиққан. Темурнинг ҳарбий - иқтисодий қарашларидаги аниқлик ва ўткир билимдонлик, ҳарбий саънатнинг ривожланишига олиб келди. Кейинчалик жуда кўп ҳарбий саркардалар, давлат бошлиқларига бу тузуклар ўз ҳарбий, сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий билимларини оширишга мактаб бўлган. Шу билан бир вақтда иқтисодиётсиз ҳарбий соҳанинг ривожлана олмаслиги, иқтисодий жиҳатдан кучли бўлмаган қўшиннинг муваффақият қозона олмаслиги Темур томонидан исботлаб берилган десак муболаға бўлмайди.

Темурнинг дамба-дам қилган юришлари қўшинни такомилга етаклади ва уруш олиб боришда янги жанговор усулларни қўллаш имконини яратди.

1391-йил Тухтамиш билан Қундўзда бўлган жангда тукнашув олдидан қўшинни мутлоқ янги усулда жойлаштирди. Бу жангда Темур ўз қўшинини етти бўлакка ажратди. Жанг олдидан қўшни марказ, ўнг қўл (муғулча-барангор, форсча-дастираст) ва чап (ўзбекча-сулқўл, муғулча-жавонгор, форсча-дастичап) қанотлардан таркиб топган. Уларнинг ҳар бирида илғор хировул, ҳар бир қанотда муҳофаза бўлаклари бўлиб, уларнинг вазифаси душманнинг ён томонидан хужум қилишига йўл қўймаслик эди. Ўз-ўзидан маълумки, жангда марказий бўлак катта аҳамият касб этади, унинг ортидан захира қўшинини ва бош қўмондон қароргоҳи жойлаштирилган. Жанг олдидан Темур қўшинининг жойлаштирилиши қуйидагича тартибда бўлган:

қоровул _____ қоровул _____ қоровул;

илғор _____ илғор _____ илғор;

канбул _____ марказ;

чап қанот _____ захира _____ ўнг қанот канбул;

бош қўмондон қароргоҳи.

Темур қўлга киритган ғалабаларда қўшиндаги айғоқчилик ва душман кирдикорларини ўрганувчи махсус бўлинма алоҳида ўрин тутган.

Темур бўйруғи билан 100 та тезюарар туя, 1000 та от минган кишини чопкунча, 100 нафар тез юрар пиёдани чопар этиб тайинлаган. Уларга турли мамлакатлар, сарҳадларидаги хабарларни, қўшни ҳукмдорларнинг мақсад ва ниятларини етказиб туриш топширилган. Ибн Арабшоҳ «Ажойиб ал Макдур тарихий Темур» асарида Темурнинг Хитойга юриш қилиш арафасида жосусга берган топшириғини: «Қачонким Темур рум ерларида чодир тикиб турганида Оллоҳдодга бир мактуб жўнатди. Унда бир қанча ижтимоий ва тафсилий масалалар бўлиб, унда шуларга амал қилишни ва ўша жойлар аҳволи, кайфият ҳақида жавоб юборишини айтди. Шулар жумласидан ўша ерлар аҳволларини баён қилиш, у ерлар йўллари ва масофалари, қалъа ва қурғонлари, яқин ва ўзоқ (жой)лари, биёбонлари ва эгри-бугри йўллари, сахро ва чўллари, белгили жойлари ва минорлари, сув ва анҳорлари, қабила ва уруғлари, тор ва кенг йўллари, маълум ва маъқул жойларни морхола ва манзалларни, маъмур ва ҳароб жойлари кайфиятини (шундай зикир қилсинки, бу зикрда у (ишига малол келадиган) сарсонлик йўлини тутиб, қисқа қилиб гапиришдан, хусусан, мақсадга ҳалол етказишдан четлансин: (яна) у ҳар икки манзил орасидаги масофани ҳар икки мархола ўртасидаги сайр кайфиятини ўз қудрати борича илм ва фироят етганича баён қилсин.) бу маълумотлар ҳаммаси Шарқ ва Хитой ерлари ҳамда ўша чегаралар томонидан (бошланиб) баён этилсинда, Самарқанд томонидан Темур илми етадиган жойларни ҳам

қамраб ниҳоясига етсин: (1 китоб 284-285 бетлар)». Асарнинг давомида Ибн Арабшоҳ шундай дея давом этади. «Натижада Оллоҳдод фармонга амал қилиб, бу (нарсаларни баҳусни ҳайъатда ва бағоят тушунарли тимсолда тасвирлади. Бу шундай бўлдики, у бир неча қаватдан иборат тоза ва турт бурчак шаклига келтирди. Қоғоз устига ушбу (Темур сўраган) нарсалар намунасини жойлаштириб, ўша маконлар эканининг суратини солиб, улардаги ҳаракатларни ва турган нарсаларни тасвирлади. Бу тасвирда у барча ашёларни худди Темур буюрганидек, Шарқу-Ғарбини, ўзоқ-яқинлиги, ўнг-чаплиги, текису-торлигини, бўйию-энини, пасту-баландини, дарахтсиз ва дарахтли жойларни, осмону-ерни, булокма-булок, манзилма-манзил очиқ ойдин кўрсатди. (1-китоб 295-бет). Темур чегараларидан ўтиб кетган кишилар, сайёҳлар, савдогарлар, дарвешлар ва бошқа одамлардан ўз душманининг мақсади ҳамда кучи, сарой ҳаёти, маҳаллий хусусиятлари ҳамда шаҳар жойлашиши ҳақида маълумот олиб турган.

Темур ва темурийлар даврида Моваруннаҳрда архитектура ривожланди, мамлакатнинг турли томонларида иншоотлар барпо етилди. Бунга бир томондан мамлакат сиёсий ҳаётида ҳосил бўлган вақтинчалик нисбий осойишталик имконият яратган бўлса, иккинчидан маҳаллий ҳунармандлар билан бир қаторда забт этилган мамлакатлардан Самарқандга келтирилган мутахасис, ҳунармандлар, меъморлар, наққошлар кенг қўламда қурилиш ишларига жалб қилиниши ижобий таъсир кўрсатади. Чунончи, Темур ўзи истило қилган мамлакатлардан нафақат қимматбаҳо, шунингдек маҳаллий усталарни ҳам Моваруннаҳрга келтирди. Гога Хидоятлов ўзининг «Менинг жонажон тарихим» китобида шундай фактлар келтирди: «Ҳиндистондаги Панжоб ва Деҳли сарой ва мақбаралардан талаб олинган қимматбаҳо буюмлар, Дамашк, Боғдод, Анталия ва Ормузда шаҳарларидан, Волгабўйи, Кавказ худудларидан қурилиш материаллари ва санъат асарлари ортилган карвонлар кечаю-кундўз Самарқанд шаҳрига келиб турар эди. Истило қилинган давлатлардан Темур олимлар, ҳунарманд ва рассомларни келтирган эди. Эрон Моваруннаҳрга рассомлар, наққошлар, мадрасалар учун мударрислар, мусиқачилар, меъморлар ва қурувчиларни, Сурия пиллакашлар, қуролсозлар, шиша ва чинни маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи усталар, Кичик Осиё мамлакатлари қуролсозлар, кумуш буюмлар ишлаб чиқарувчи усталар, тош терувчилар, арқон туқувчилар, Ҳиндистон мохир қурувчилар, металл маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи усталар, заргарларни етказиб берди. («Моя родная история» 172-бет)». Темур давлатида ҳам туман ва суюрларга берилган худудлардаги ресурсларнинг миқдорини текширувчи махсус отрядлар тўзилган эди.

Бу махсус отрядлар хазинага юбориладиган солиқ ва улпонларнинг хазинага ҳақиқатдан ҳам юборилганлигини тасдиқлашлари, Темур тузукларининг сўзсиз бажарилишларини кузатишлари керак эди.

Темур ва темурийлар даврида Самарқандда Кўксарой жоме масжиди ва Бибихоним мадрасаси, Хўжа Аҳмад мақбараси, «Гури Амир» мақбараси,

«Туман Оға комплекси», «Шодимулк оға мақбараси», «Амирзода мақбараси», «Гулдор мақбараси» ва шунга ухшаш бир неча юзлаб мақбара, мадрасалар қурилди, Самарқанд атрофида Боғи Баланд, Боғи Бехишт (жаннат боғи), Боғи Давлатобод, Боғи Дилкушо, Боғи Жаҳоннома, Боғи зоғон, Боғи Майдон, Боғи нав (янги боғ), Боғи чинор, Боғи Шамол боғлари барпо этилди. Мирзо Бобурнинг маълумотига кўра «Самарқанднинг Ферўза, Ахонин, Шайхзода, Газуристон, Сўзангарон ва Чорраза деб аталувчи дарвозалари бўлган». Самарқанд қалъаси ички айланма деворининг узунлиги эса 16 минг олти юз қадам келган. Темур Самарқанд шаҳрини ободонлаштириш билан бьирга давлатининг бошқа ҳудудларида ҳам қурилиш ишларига катта эътибор берилди.

Масалан, Тошкент шаҳри яқинида Зангиота мақбараси бунёд этди. Ушбу меъморий ёдгорлик Ўрта Осиёдаги энг ажойиб тарихий ва меъморий обидаларидан бири бўлиб, у Тошкент-Самарқанд шаҳари оралигидаги қадимги карвон йўли ёқасида жойлашган.

Маълумки, Амир Темур Олтин Урдага қарши урушлар даврида Аҳмад Яссавий мақбарасини қуриш билан шуғулланган ва унга катта маблағ ажратган.

Чунончи Амир Темурнинг сўнги юришларида ҳамкорлик қилган соҳибқироннинг замондоши Тожиддин Солмоний ўзининг «Тарихнома» асарида шундай деб ёзади: «Темур ўз ҳамроҳлигидаги аёллари ва мирзолари билан унинг (Яссавийнинг) мозори яқинига келгани туфайли энг улуғ авлиё Шайх Яссавий мақбарасига йўл очишни буюрди, зеро у пайдо бўлган имкониятдан фойдаланишга интиларди. Ушбу китоб муаммолари 800-йилдан (милодий 1307-йилнинг сентябридан 1398- йилнинг сентябригача) Шероздан салтанат пойтахти Самарқандга келишда Ҳокон мендан Аҳмад Яссавий мақбарасига инъом этилган сочикқа кейинчалик кашталаш учун шеър ёзиб беришни истади. Ва мен бадиҳа усулида 800 саноси билан китоб битдим (Тадж ат-дин ас-Солмоний Тарихнома Боку 1991, 17-бет).

Аҳмад Яссавий Муҳаммад пайғамбардан кейинги улуғ шахс сифатида таърифлаб келинган. «Мадинада Муҳаммад, Туркистонда хўжа Аҳмад» деган ибора бор. Мақбара Амир Темур томонидан қайта қурила бошланди. Маълумотларда буюк жаҳонгирнинг бўлажак мақбаранинг лойиҳасини ишлаб чиқишда шахсан иштирок этганлиги ва машҳур усталар ва меъморларни бир жойга жамлаб уларга кўрсатмалар берганлиги айтилади. Мақбара 1398-йилда қуриб битказилган.

1864-йилда Туркманистонни эгаллаш чоғида чор аскарлари генерал Чернев бўйруғи билан Яссавий мақбарасига яширинган шаҳар ҳимоячиларини ўққа тутган. Яссавий мақбараси ўз вақтида масжид вазифасини ҳам бажарган. Бу ерда кутубхона ҳам бўлган. Ичкарида «Назир-ниёз қозони» бор, олтмиш пақир сув сиғадиган икки тонналик бу бронза қозонни бу ерга Амир Темур тортиқ қилган. Шайх қабристонига қимматбаҳо нифритни Амир Темур Ҳиндистондан олиб келтирган.

Шунингдек мақбарага қолган қозоқ хонлари ва хонзодалари, унинг уруғ-аймоқлари ҳам дафн этилган.

Амир Темур Шаҳрисабзда 1404-йилда онаси Некўзбиби шарафига қурилган «Оқсарой» обидаси ҳақида машҳур тарихчи Абдураззоқ Самарқандий қуйидагича ёзган эди: «Темур ишга барча ишга яроқли бўлганларнинг ҳаммасини Хоразмдан Моваруннаҳрга кўчиришга бўйруқ берди. Хоразмдан усталар баланд ва салобатли сарой қуришди, ҳозир у Оқсарой номи билан машҳур» (Туркистон журнали 5сон 1991-йил)

Испан элчиси Клавихо 1493-йили бу ердан Самарқанд шаҳрига ўтаётган вақтда обида ҳали кўтарилиб битмаган эди. Лекин бунга қарамай ўз хотиралирида Оқсаройнинг гўзаллигидан хайратланганини ва қойил қолганлигини ёзади. У бу сарой ҳақида шундай ёзади: «Зеро бутун зарҳал ва ложувард билан қопланган бўлиб, у ерда (Шаҳрисабзда) саройнинг зийнатлари олтиндан ва бошқа ранглардан хайротомуз ишланган эди. Ҳатто моҳир усталар шаҳри бўлган Парижда ҳам бу иш жуда гўзал ҳисобланар эди. Оқсарой қурилишида қарийб 20-йил вақт кетади».

Темур Самарқанддан ташқарида ҳам истироҳат боғлари барпо қилдирган. Масалан Бухорода Боғи Турон, Боғи Нурафшон, Боғи Афзал, Хозарбоғ, Мингчинор каби боғлар бўлган. Хуросонни босиб олгач у ҳар бир амир ва арконни давлат мироб дарасидан канал чиқариб деҳқончиликка асос солишни буюрди. Бўйруққа асосан 20 та канал қазилиб улардан 8тасига Темур ҳарбий саркардалари ва амалдорлари, биттасига Қутлуғ хотин номи берилди. Шу билан бир қаторда империянинг худудларидан гуллар ўтказилди. Кухак-Зарофшон, Амударё ва Сирдарёга кўприк қурилди. Тошкент атрофидан Сирдарёдан Охангаронгача канал қазилди ва шаҳар типигаги кишлоққа асос солинди. Бухоро, Шаҳрисабз, Фарғона ва Туркистонда карвонсаройлар ва шу билан бир қаторда суғориш иншоотлари барпо этилди. Шаҳарлар, кишлоқлар, мадрасалар, ҳаммомлар, мақбаралар қурилиши шу даврда мисли кўрилмаган кўламда олиб борилди.

Темур нимага айнан давлати пойтахтини Самарқанд қилиб олган? Баъзи бировлар Темур эгаллаган шаҳарларнинг энг йириги Самарқанд деса, бошқа бировлар шаҳарнинг иқлими ва уни ўраб турган манзара сабаб бўлган дейдилар. Яна бошқа бировлар эса Самарқанд Темурни жалб қилган, чунки қадимдан буён шаҳар сифатида маълум эди, бу ерда машҳур Афросиёб Турон мамлакатларини идора қилган эди деб тахмин қилган.

Лекин бунинг объектив сабаби афтидан шундаки Самарқанд ўзининг географик ўрни жиҳатдан Моваруннаҳрнинг марказида жойлашган шаҳар атрофида дарё, булоқлар мавжуд, шаҳарнинг ўзи уч томонидан тоғлар билан ўралган, бу ерда ҳаво оқими тоғдан, дарёлардан, шунингдек далалардан, урмонлар ва ўтлоқлардан келадиган оқим бир бирига қўшилиб орамбахш иқлим барқарордир. Самарқандга яқин жойларда бинокорлик материалларнинг ҳамда қимматли, рангли ва нодир матералларнинг катта-катта захиралари бор эди. Бу бойликлар маълум даражада ўша даврдаёқ давлат хизматиға ишлатилиши мумкин эди.

Самарқанд Темурнинг фикрича дунёнинг энг донгдор шаҳри бўлиб қолиши керак эди. Самарқанд атрофида Боғдод, Миср (Кохира), Дамашк, Султония, Шероз, Фориш (Париж), Мадрид деб мусулмон ва Европа мамлакатлари асосий шаҳарларнинг номлари қуйилган бир неча катта қишлоқларнинг бунёд этилганлиги ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди... «Самарқанд шаҳри» - деб ёзган эди Клавихо-“текисликда жойлашган бўлиб тупроқ уюмлари ва жарликлар билан ўралган у Севилья шаҳридан биров каттароқ. Шаҳардан ташқарида эса унга турли томонлардан келиб туташган кўпгина уйлар қурилган. Шаҳар боғ-роғлар ва токзорлар билан қопланган бўлиб, булар баъзи жойларда 1,5 айрим жойларда эса 2 лига масофага чўзилиб кетган.

Ўша боғларнинг ора-ораларида кўча майдонлар бўлиб улар жуда гавжум. Бу ерларда аҳоли яшайди, нон ва кўпгина бошқа нарсалар сотилади. Шаҳарнинг ташқарисида шаҳарнинг ичкарасидагидан кўпроқ турар жойлар бор. Шаҳардан ташқарида бу боғларда эса данғиллама ва серхашам уйлар қурилган. Бу ерда подшоҳнинг ҳам қасрлари ва бош хазиналари бор. Бундан ташқари кўпгина шаҳарлик зодгонларнинг бу боғларда уйлари, иморатлари бор. Бу ерда боғ-роғлар ва токзорлар шу даражада кўпки шаҳарга келганинда баланд-баланд урмонни кўрасан, унинг ўртасида шаҳар туради. Шаҳар ва боғлар бўйлаб ариқлар ўтиб, уларда доимо сув оқиб турарди. ».

Ана шу боғлар оралиғидаги бўш майдонларда қовун, пахта етиштиради. Бу мамлакат қовуни жуда яхши ва серхосилдир. Янги йил арафасида уларда қовун ва узум шу даражада кўп бўладики, кўриб ҳайратда қоласан. Ҳар куни туяларда сон саноксиз қовун қарвони олиб келинади. Бунчалик кўп қовуннинг сотилаётганлиги ва истеъмол қилинаётганлигини кўриб таажубланмай иложинг йўқ, қишлоқларда қовун шунчалик кўпки уни қуришиб қоқи қилинади ва келгуси йилгача асрашади.

Бу ер ҳамма нарсага бой, ғалла ҳам, вино ҳам, мева-чевалар ҳам, паррандалар ҳам, турли гуштлар ҳам сероб. Бу ернинг қўйлари йирик-йирик ва думбалари катта, баъзи қўйларнинг думбаси 20 қадоқ келади, уларни кўлда кўтариш қийин. Бу қўйлар шунчалик кўп ва арзонки подшо у ерда кўшини билан бўлганда иккитаси дуккат турарди. Бошқа моллар ҳам арзон, ғалла арзон, гуруч мўл-кўл.

Унинг бойлиги озиқ-овқат маҳсулотларининг мўл-кўллигида эмас, балки бу ерда ишлаб чиқариладиган шойи газмоллар, атласлар, сандаллар, тафталар ҳам беҳисоб. Бу нарсалар у ерда жуда кўплаб ишлаб чиқарилади, кийимларнинг астари муйна ва шойидан қилинган зар ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Шунинг учун ҳам подшо бу шаҳарнинг шуҳратини оламга тарқатишга ҳаракат қилган ва ҳамма жойдан одамларни шаҳарга ва теварак – атрофидан қишлоқларга кўчириб келтирган, айниқса уч турли ҳунармадларни тўплашга ҳаракат қилган. Дамашқдан турли усталарни келтирганлар, жумладан: шойи тўқийдиган, камон учун ўқ ва турли қурол яроғлар ясайдиган, ойна ва сопол ишлайдиган усталарни келтирган. Бу усталар дунёдаги энг яхши усталардан ҳисобланади. У

Туркиядан мерганлар ва учраган бошқа ҳунармандларни олиб келган. Шунингдек тош терувчилар, кўли гул усталарни ҳам олиб келган. Уларни шунчалик кўп олиб келдики, истаган касбдаги уста ва ҳунармандларни бу шаҳарда топиш мумкин. Бундан ташқари у турли мутахассислар – инжинерлар, аркон тўқийдиган ҳунармандларни олиб келган, улар шу вақтгача экилмайдиган каноп ва зиғир экишган.

... бундан ташқари, шаҳар бошқа мамлакатлардан келтириладиган моллар билан тўлиб–тошган. Руши (Рус) ва Татаристондан тери ва сурп, Хитойдан шойи газлама келтирилади. Дунёда энг яхши деб ҳисобланган атласлар Самарқандда тўкилган. Бундан ташқари Хитойдан мушк (мукус) ҳам келтирилади, мушк эса Хитойдан бошқа бирор мамлакатда йўқ. Ёқут ва марваридлар, бриллиантлар ҳам келтирилди. Ана шу нарсаларнинг кўп қисми бу мамлакатда ҳам бор, бу ерга марварид ва қимматбаҳо тошлар ҳам ташиб келтирилади. Ҳиндистондан бу шаҳарга майда моллар, мускат ёнғоқлари (жаъзи боб), қалампирмунчоқ, занжабил, анбар, долчин ва Александрияга юборилмайдиган бошқа турли нарсалар келтирилади.

Клавихонинг Самарқанд шаҳри тўғрисида ёзган сатрлардан Темур ободончилик ишлари билан фақат Мовороуннаҳр худудларида шуғулланган эканда деган фикр туғилиши мумкин.

Ўрта Осиё тарихини ўрганган В. В. Бартольд бу ҳақида шундай дейди: «Темур гуё Самарқанддан бошқа ерда вайронгарчилик билан шуғулланган деган фикр муболағани у Қобул водийси ва Муган Чўли каби Самарқанддан ўзок бўлган жойларда улкан суғориш ишлари олиб борди». Бу билан у тарихий жиҳатдан қимматли фикрини айтган эди.

«Бир йил мобайнида, - деб ёзади Яздий, Боғдод шаҳрини танлаш ҳақида буйруқ берилди. Токи шаҳар яна ўз қиёфасини олсин, унда ҳунарманчилик ривожлансин, теварак-атрофида деҳқончилик бўлсин, савдо-сотик ва маданий ҳаёт кенг тармоқ ёйсин, ислом билими илгаригидай ёйилсин. Бу вазифа амирзода Абу Бакирга топширилди. Темур муҳандислар, меъморлар ва қурувчилар томонидан тасдиқланган аниқ режа-лойиҳа асосида Бойликон қурғони–шаҳрини ҳам тиклади, пишиқ ғиштдан кўпгина турар жой бинолари, бозор, майдон, ҳаммомлар қурдирди, боғ, хиёбон барпо этди. Аракс дарёсидан канал қаздириб шаҳарга сув келтирди».

Юқорида келтирилган тарихий маълумотлардан Темур давлатининг ички иқтисодий ҳаётида социал инфратузилманинг ривожланганлиги, давлат даромадлари мамлакатни ободонлаштиришга, кўкаламзорлаштиришга, савдо-сотик ва ҳунармандчиликни, меъморчиликни юксак даражага олиб чиқишга ҳарж қилганлигига гувоҳ бўламиз.

6.Амир Темур давлатида ҳунармандчилик ва савдо.

XIV -XV асрлар охирида Самарқанд савдо-сотик ишлари олиб бориладиган йирик шаҳар бўлиб, бу ерга Ҳиндистон, Эрон, кичик Осиё,

Волга бўйи, Рус, Сибир ва Ўзок Шарқдан, Европанинг олис мамлакатларидан турли тилда сўзлашувчи савдогарлар келиб туришарди.

Теварак-атрофидаги қишлоқларнинг аҳолиси ва бепоён даштлардаги кўчманчилар Самарқандга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ташиб келтирарди.

Самарқанд атрофидаги ҳунармадлар ва деҳқонлар ўз товарлари, озиқ-овқат маҳсулотлари ва чорва молларини шу ерга олиб келишарди.

XIV асрнинг охири XV асрда Самарқанд шаҳрида ҳунармадчилик, ишлаб чиқариш шаҳарликлар ва атроф қишлоқлардаги аҳолини қондиришга мўлжалланган эди. Ҳунармадчилик маҳсулотлари хилма-хил турларининг бир қисми даштларда яшовчи кўчманчи аҳолига сотиш учун мўлжаллаб тайёрланар эди. Буларнинг ҳаммаси ҳунармандчилик ишлаб чиқаришини бир қадар ривожлантиришга ёрдам берди. Бунинг натижасида усталар сони кўпайди, улар чиқараётган маҳсулот турлари ортиб борди, ҳунармандчилик буюмлари сифати яхшиланди, шунингдек, уларнинг маълум буюмни ишлаб чиқариш бўйича ихтисоси кўчайди. Ҳунармандчилик соҳасида тўқимачилик буюмлари ишлаб чиқариш, металл ишлаш, бинокорлик ва кулолчилик етакчи ўрин эгалларди. Тўқимачилик, айниқса кенг ривожланган эди. Марказлашган давлатнинг қарор топиши билан истеъмолчилар сонининг кўпайиши тўқимачиликни янада ривожлантиришга ва тўқимачилик буюмлари сифатини яхшилашга олиб келди. Тўқимачилик ишлаб чиқариш маҳсулотлари, ҳунармандчиликнинг бошқа буюмларига кўра, катта бозорга кўпроқ етказиб бериларди.

Бу бозор маҳаллий истеъмолчиларни ҳам, қушни қишлоқлар аҳолисини ҳам, даштларда яшайдиган кўчманчи ва ярим кўчманчиларни ҳам ўз ичига олар эди. Ўрта Осиёда тўқилган анчагина газмоллар олис мамлакатларнинг аҳолисига ҳам етказиб бериларди. Шундай қилиб, Самарқанднинг газмол ишлаб чиқарувчи ҳунармандлари маҳаллий бозорлардан ташқари анча ўзокдаги жойлар билан ҳам савдо алоқалари ўрнатган эди.

XV- XVI асрдаги ёзма манбаларда ва норматив ҳужжатларда Самарқандда ишлаб чиқарилган ип газлама ва шойи газламалардан анча-мунчаларнинг номлари учрайди. Масалан, Олача, Парча, Духоба, Карбас, Катон, Фута, Чит, Малла, Фолга, Вала каби газмоллар ишлаб чиқарадиган ҳунармадлар бўлган. Шунингдек, газламага гул босувчи усталар ҳам бўлган.

Маҳаллий ва четдан келтирилган хом-ашёдан шойи тўқиш кенг тарқалган эди. Четдан келтирилган хом-ашёдан ипак, маҳаллий ипак билан бир қаторда турли нав шойи газмоллар таёрлаш учун ишлатиларди. Манбаларда атлас, кимхоб, ҳаро, мисрий, баноррас ва бошқа номдаги шойи ва чала шойи газмолларнинг номлари учрайди. Кастилиялик элчи де Клавихоннинг қайд қилиб ўтишича, Самарқанднинг бойликлари озиқ-овқатдангина иборат эмас, балки у ерда шойи газмоллар - атлас, кимхоб, седал, пафта ва терсенал ҳам кўплаб ишлаб чиқарилади». Шунини ҳам

айтиб ўтиш керакки, шойи газмоллар, зеб-зийнат буюмлари бўлиб, уни феодаллар ва шаҳардаги бой кишиларгина ишлатар эди. Европалик бошқа сайёҳнинг маълумотларига кўра, атлас ва кимхоб Ўрта Осиёга Хитойдан келтирилган.

Бироқ Клавихоннинг юқорида зикр этилган сўзлари сингари Хофизи Абру асарида келтирган маълумотларга асосан Ўрта Осиё территориясида ҳам кимхоб тўқиб чиқарилган. Хофизи Абру Темур томонидан ўтказилган тантаналарда Ҳиротнинг хунармандлари ва савдо аҳли қатнашганлигини, улар турган дастгоҳларини кўрсатганлигини тасвирлаб, бундай деб ёзади: «Кимхоб тикувчилар кўчма тўқиш дастгоҳини намоён қилиб шу ернинг ўзидаёқ тўқишар эди».

XV асрда металл буюмлар яшаш юқори даражага кўтарилган эди ва бу соҳада муайян буюмни яшашга ихтисослашганлиги кўзга ташланади. Темирчилар (чилангарон, охангарон) металл буюм ясовчиларнинг кўп сонли гуруҳини ташкил этиб, кетмон, бел, курак, теша, эшик занжирлари ва халқалари, бошқа касбдаги хунармандлар учун хилма-хил қуроллар, тошга (мармарга, нифритга), ганчга, ёғочга нақш соладиган асбоблар, талабларини маълум даражада қондирадиган бошқа буюмлар шуларнинг қўллари билан тайёрланар эди. XV асрдаги Самарқанд шаҳрининг олти дарвозасидан бири бўлган Оханин дарвозаси уйма нақш солиниб темирдан ёки чуяндан қилинганлиги маълум.

Қимматбаҳо металл (олтин ва кумуш) буюмлар яшаш Самарқанд хунармандчилиги ишлаб чиқаришида катта ўрин эгалларди. Бу хунарнинг ривожланишига асосий сабаблардан бири шуки, Темур давлатининг пойтахтида маҳаллий феодал зодагонларнинг ва чет эллардан келган бой савдогарларнинг катта қисми тўпланган эди. Улар орасида халқ хунармандлари томонидан тайёрланган қимматбаҳо буюмларга талаб жуда катта эди. Истеъмолчиларнинг катта қисми мис ва бронзадан тайёрланган хилма-хил жиҳозлари ва кумушдан тайёрланган аммо унчалик қиммат бўлмаган буюмларни сотиб оларди.

XVI асрда Самарқандда зарбхона бўлиб, бу ерда танга зарб этувчи усталар ишларди.

Темур даврида кенг ва авж олиб кетган ва унинг баъзи ворислари ҳукмронлик қилган даврда шафқатсиз давом этган босқинчилик урушлари сабабли қурол-яроғ яшашни анча ривожлантирди. Амир Темурнинг махсус устахоналарида турли қурол-яроғлар: хужум ва мудофаа қуроллари – дубулғалар, совутлар, ўқ-ёй тайёрланарди, қилич ва ўқ-ёй жангчиларнинг асосий хужум қуроли бўлиб қолаверди. Феодал ҳокимлар ва зодагонлар учун мулжалланган ҳарбий қуроллар қимматбаҳо тошлар ва ўйма нақшлар билан чиройли қилиб безатилган эди.

Кулолчилик иши хунармандчилик ишлаб чиқаришининг энг ривожланган ва муҳим тармоқларидан бири эди.

Кулоллар хилма-хил турдаги идиш-товоқлар ишлаб чиқаришдан ташқари, бинокорлик материаллари, қоплама пилиталар, кошинлар,

полларга ётқизиладиган пилиталар, қувурлар ва чегрик кўзачалар, шунингдек тандирлар ва бошқа рўзғорбоп буюмлар тайёрланар эди.

Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннаҳрда ҳунармандчиликнинг тараққиёти савдо-сотиқнинг кенг миқёсларда бўлишга имконият яратди. Давлат пойтахтига савдогарлар, шунингдек қушни қишлоқнинг деҳқонлари тез-тез келиб турар эдилар. Деҳқонлар бу ерга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари олиб келар ва ўзларига керакли ҳунармандчилик буюмларини ҳарид қилишар эди. Бу ерда асосан бозорлар ёки уларга ёнма-ён бўлган ҳудудда жойлашган устахоналарда ишловчи кўпгина ҳунармандлар бор эди. Пазандачилик ҳам анча ривож топган эди.

XIV аср охири ва XV асрларда Самарқанднинг бошқа давлатлар билан иқтисодий ва маданий алоқаларнинг кўчайиши натижасида бошқа мамлакатларда мол ва ҳунармандчилик маҳсулотлари ташиб келтириш кўчайди. Биз бу хусусида юқорида бир неча бор таъкидлаб ўтдик. Шу билан бирга бир вақтда Самарқандда чет мамлакатларга олиб бориб сотиладиган нарсалар орасида тўқимачилик буюмлари, асосан арзон ип газламалар салмоқли ўрин эгалларди. Шунингдек, духоба, қимматбаҳо шойи, коғоз, мева, гуруч, пахта ҳам ташқи бозорга чиқариларди. Талончилик ҳарбий юришлари вақтида катта бойлик орттирган Темур ўз пойтахтини янада кўкка кўтариш ва безатиш учун янги савдо муассасалари қуриш учун кўплаб маблағ сарфларди. У «савдогарлар туфайли дунё обод бўлган» деб ҳисоблар ва дунёнинг кўпгина мамлакатлари билан эркин савдо муносабатларини олиб боришга ҳаракат қиларди. Унинг фармони билан йўллар ободонлаштирилди, салтанат пойтахтида гумбазли бинолар, карвонсаройлар, мол сақланадиган омборлар қурилди.

Ҳунармандчиликнинг ривожланиши туфайли бозорлар кўпайди, айрим хилдаги буюмлар билан савдо қиладиган расталар пайдо бўлди. Бозорларнинг ҳар бирида асосан бир хилдаги моллар сотилар эди, бозорлар эса сотиладиган молларнинг номи билан аталарди.

Хулоса қилиб айтганда, Темур ва Темурийлар даври Мовароуннаҳр иқтисодий тарихидаги энг муҳим ва аҳамиятли бўлган давр бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Мўминов И. И. «Амир Темур Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли». Тошкент, 1989 йил.
2. Каримов И. А. «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли». Тошкент, Ўзбекистон, 1992 йил, 78 бет.
3. Каримов И. А. «Истиқлол йўли: муамолар ва режалар» Тошкент: Ўзбекистон, 1992 йил.
4. Каримов И. А. «Ўзбекистон келажаги буюк давлат». Тошкент: Ўзбекистон 1992 йил, 62 бет.
5. Якубовский А. Ю. «Самарқанд при Темурий и темуридах в XIV-XV в. вл. 1933 год, стр. 138.
6. Ахмедов Б. А. «Ўзбекистон халқлари тарихий манбалари» Тошкент: Уқитувчи, 1991 йил.
7. Ахмедов Б. А. «Темур тузуклари тўғрисида икки оғиз сўз» Тошкент: 1990 йил.
8. «Темур тузуклари» Тошкент: Гофур Гулом н., 1991 й., 144 б.
9. «Самарқанд тарихи» биринчи том (Муминов И. И. таҳрири остида) Тошкент: Ўз. ССР фан нашриёти, 1971 йил, 484 бет.
10. Давидович Е. А «Клады древних и средневековых монет Тажикистана» Москва, 1979 год.
11. Гофуров Б. Ф. «Гаджики» Душанбе, «Ирфон», 1989 йил.
12. Бобур З. М, «Бобурнома» Тошкент: Юлдузча, 1989, йил.
13. Вамбери Х. «Бухоро ёхуд Мовороуннахр тарихи». Тошкент: Ғ. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1990 йил, 96 бет.
14. Ибн Арабшоҳ. «Ажойиб ал макдур фи тарихи таймур» (Амир Темур тарихи, 2 қисм) Тошкент:Мехнат, 1992 йил.
15. Абдураззоқ Самарқандий. «Матла ас садайн ва Манжума ал бахраиф» И. В Ан. СССР № С 442, С 443, С 449, И.Ан Ўз ССР. 17 й.
16. История государства и права СССР. част 1, Москва, «Юридическая литература» 1988 год.
17. Семенов В. Ф «Ўрта асрлар тарихи». Дарслик, Тошкент: Ўқитувчи, 1973 йил, 650 бет.
18. Хидоятлов Г. А «Моя родная история». Тошкент: Ўқитувчи. 1990 йил, 304 стр.
19. Тошкандий С. «Темурнома» Тошкент: Чўлпон, 1999 й., 350 б.
20. Сомон йўли. Абадий-тарихий мажмуа. Маъсул муҳарир Х. Даврон, Тошкент: Камалак, 1992 й., 192 бет.
21. «Сиёсий иқтисод». Тошкент: Ўзбекистон. 1991 йил, 731 бет .
22. «Ўзбекистон халқлари тарихи». жилд Тошкент:Ўз ССР Ф. А Фан нашриёти. 1962-йил, 588 бет.
23. «Ўзбекистон ССР тарихи». 1 том, биринчи китоб, Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти. 1956 йил, 572 бет.
24. «Ўзбекистон тарихи ва маданияти». Тошкент: Ўқитувчи, 1992 йил, 296 бет.
25. Березиков Э. «Заргар кўтиси» .

РЎЗНОМАЛАР ВА ОЙНОМАЛАР

1. Мўминов И. И «Амир Темур Ибн Тарағай Баҳодир» «Фан ва турмуш» ойнама 1990 йил 2-3-4 сон
2. Петрушевский И. П. «Муғул хукмронлиги даврида Эронда деҳқонларнинг ерга бириктирилиши тўғрисида», «Вопроси Истории» ойнама, 1947 йил 4-сон
3. Абдураимов М. «Темур ва Тухтамиш», «Шарқ юлдузи» журнали 1991 йил 2-сон
4. Али Яздий «Зафарнома» «Шарқ юлдузи» 1991,1992,1993 йиллар
5. Хамдам Содиқов «Мурувватли Темур ва Олчок Тухтамиш», мулоқот журнали 1991 йил 8-сон
6. Ўринбоев А., Кароматов Х. «Зафарнома» Мулоқот журнали 1993 йил 1-сон
7. Иванин М. И. «Амир Темур ҳарбий санъати (китобдан парчалар А. Махкамов таржимаси) Турон тарихи» Оммабоп мажмуаси 1993-йил 1-сон
8. Йўлдошев Н. «Амир Темурнинг иқтисодий ақидаси», «Ҳаёт ва иқтисод» журнали 1992-йил 5-сон.
9. Эргашев Т. «Амир Темур», «Ҳаёт ва иқтисод» 1992-йил 2-сон
10. Мирзаев Муроз «Амир Темурнинг мангу обидалари», «Гулистон» журнали 1991-йил 5-сон
11. П. Равшанов «Амир Темурнинг муҳри» Ёшлик журнали 1989-й, 16-сон
12. Ахмедов Б. А, «Клавиҳо ва унинг кундалиги ҳақида икки оғиз сўз», «Санъат» журнали 1990-йил 11-сон
13. Гонсалес де Клавиҳо «Самарқанддаги Амир Темур Саройиға саёҳат кундалиги» «Санъат» журнали. 1989-1990 йиллар 11-сонларда
14. Мирзаев М. «Амир Темур вақти» нафосат журнали 1992-йил 1-сон
15. Абдулла Шер Мовий Хотирот «Мактабгача тарбия» журнали 1992-йил 3-4- сон
16. Н. Тухталиев «Осиё ва бозор» Ўзбекистон, адабиёти ва санъати 1991-йил 7-июн.
17. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси «Маърифат», 1992-йил 16-декабр
18. Холбеков М. «Амир Темур Оврупа таъзими » 1992-й. 25-сентябр 39-сон
19. Муминов М., Султонов О. «Пул ёки муомала воситаси ҳақида» Туркистон 1992-йил 6-март.

Мундарижа:

Кириш.....	3
1. Амир Темур давлати иқтисодий сиёсатининг барпо этилиши ва эволюцияси.....	4
2. Амир Темур иқтисодиётида давлатнинг таъсир қилувчи методлари.....	9
3. Амир Темур давлатининг ҳарбий – иқтисодий сиёсати....	16
4. Амир Темур давлатининг чет эл давлатлари билан иқтисодий алоқаси.....	21
5. Амир Темур давлатининг ички иқтисодий сиёсати.....	32
6. Амир Темур давлатида ҳунармандчилик ва савдо.....	45